

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Evgeniya Seliverstova
BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

**Posun k civilizovanějším způsobům chování: otázka
aplikovatelnosti tezí N.Eliase na ruský případ.**

vedoucí práce: **doc. PhDr. Jan Horský, Ph.D.**

Praha 2012

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu. Souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě v souladu s autorským právem.

V Praze dne 27.06.2012

.....
podpis

Poděkování

Velmi děkuji doc. PhDr. Janu Horskému, Ph.D. za odborné vedení mé práce, za jeho čas a vstřícné jednání. Ráda bych také poděkovala Mgr. Aleně Markové, Ph.D. a doc. PhDr. Jiřímu Šubrtovi, CSc. za cenné připomínky k metodologii.

Obsah

Poděkování.....	2
Obsah	3
Úvod	4
Výchozí rámec	5
Metodologie	8
Použitá literatura	14
1. Decentralizační síly ve středověku	17
2. Formování centralizovaného státu a vytváření monopolu	21
3. Několik postřehů k normám chování v 16. století. Domostroj	24
4. Královský mechanismus	27
5. Dvorská společnost	30
6. Byrokratizace.....	32
7. K povaze měšťanstva.....	35
8. Stabilní státní aparát.....	38
9. Vznik standardu „civilité“	43
10. „Venkovský“ mechanismus	47
Exkurz. Hledání neznámé ingredience	51
Závěr.....	55
Bibliografie	56

Úvod

Tato práce je inspirovaná významným dílem německého sociologa Norberta Eliase *O procesu civilizace*¹, v němž autor pojednává o mechanismu přechodu k civilizovanějšímu chování ve smyslu postupného zmírnění, stabilizace a pacifikace lidského habitu². Elias se zabývá západní evropskou společností, v největší míře však společností francouzskou. Předpokládá, že z francouzského královského dvora, tedy nejvyšší společenské vrstvy, se nové společenské kódy šířily do francouzského měšťanského prostředí a pak do ostatních evropských zemí.

Eliasův koncept civilizace, jakožto komplexní dlouhodobé transformace sociální, se pro mě stal výkladovým rámcem, s nímž jsem se rozhodla podívat do kaleidoskopu dějin. Pocházím z Ruska a možnost interpretovat jeho vývoj v intencích Eliasových teorií mě fascinovala svou inspirativností a předurčila volbu tématu mé bakalářské práce. K této volbě přispělo zjištění dosavadní absence historických výzkumů, které by se v daném směru prováděly. Tato práce je proto teoretickým pokusem o vytvoření originálního dějinného konstruktů, přínosného pro figurativní sociologii. Tento teoretický pokus vycházející a zakládající se primárně na koncepci Eliasova díla je velmi inspirativní, a proto by nepochybně mohl být důležitým námětem pro další výzkum.

1 ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace. Sociogenetické a psychogenetické studie I, II*. Praha: Argo, 2007. (dále citováno jako Elias, díl I / II, 2007.)

2 Habitem se označuje podvědomě fungující aparatura sebekontroly.

Výchozí rámec

Protože Elisova teorie je mým primárním a základním výchozím paradigmatem, zaslouží si důkladnější rozbor.

Civilizace podle Eliasovy konotace je hodnotově nezabarveným dlouhodobým společenským vývojem – tedy není opakem barbarství, není „konečnou“ stanicí lidského vývoje nebo vyspělejší společenskou formací. Svůj výzkum začíná ve středověku, což však neznamená, že ten je okamžikem, z něhož se civilizace rodí: středověký habitus nesmíme vnímat jako „barbarský“. Moderní podoba civilizovaného habitu Eliasovi neslouží jako univerzální měřítko, nýbrž pouze jako jeden z úseků sociohistorické kontinuity. Hodnotová neutralita civilizačního procesu je pak dána předpokladem, že společenský vývoj nemůžeme automaticky ztotožnit s vývojem k lepšímu.

Civilizační proces je charakterizován rostoucí složitostí *figurace*, tedy oboustranným působením společnosti a individua. Inovačním názorem Eliase právě je, že celospolečenské trendy spojuje s paralelně probíhajícím procesem stabilizace individuálního duševního ustrojení.

Důkladně podkládá tvrzení, že nové předivo zvyků se mohlo ustavit pouze v určité společenské situaci. Tu definuje celou řadou podstatných faktorů: formováním monopolu moci, stabilnějším státním aparátem (který zajišťuje daňový a policejní systém), nuancovanější diferenciací práce, antagonismem vyšší šlechty a buržoazie, ostřejší závislostí jedinců na sobě navzájem. Duševním formováním jedinců, které probíhá souběžně s těmito společenskými transformacemi, pak míní Elias soubor vlastností, které tvoří civilizovanější habitus: individuální potlačování afektů a pudů, přísnou sebekontrolu, mizení trapných a nepříjemných prvků ze sociálního

„jeviště“, větší ohled na pocity ostatních lidí. Hustší mocenské monopoly ve společnosti tak přímo souvisejí s modelováním komplikovanější identity jejích členů.

Vytváření monopolu na Západě bylo možné teprve ve společnosti s vysokou dělbou práce, kde lze majetkové šance vyjádřit prostřednictvím peněz, nikoli půdou (situace na konci středověku). Čím byla dělba práce intenzivnější, tím více byly jednotlivé vrstvy závislé na koordinátorovi, který by reguloval jejich konflikty. Král se stával silnějším a nenahraditelnějším při fungování tohoto „královského mechanismu“ vyrovnání napětí. Pravidelný výběr daní na druhou stranu poskytl panovníkovi příležitost vybudovat mohutnou armádu a policejní aparát, nezbytné pro stabilitu jeho úřadu.

Zlomový okamžik v dějinách formování civilizace nastal v prostředí francouzského královského dvora. Čím větší byla závislost šlechty na absolutním panovníkovi, tím pronikavější muselo být její usmíření pudového života a zadržování afektů, aby odpovídalo její vysoké sociální pozici. Buržoazie, která postupem času nabírala na moci, začala šlechtě konkurovat. Můžeme tvrdit, že západní civilizační standard se zformoval díky tomuto antagonismu vrstev vyšších a nižších, ze snahy šlechty odlišovat se a upevnit své pozice, z nutnosti dodržovat vysokou úroveň zdvořilosti vůči králi, a zabezpečit si tak vlastní sociální existenci s ohledem na vzestupující střední vrstvy.

Je důležité podotknout, že konkrétní mechanismy, popsané Eliasem, ve své čisté podobě platí pouze v případě francouzském. Proto je popisují jako ideálně-typické indikátory civilizačního procesu: v dějinách ostatních evropských zemí nemusely fungovat ve stejném rozměru. Nicméně Elias vidí spíše jednotící a všem západně evropským zemím společné tendence než nerelevantní z tohoto stanoviska drobné rozdíly. Touto tendencí je, že civilizační způsoby pronikaly směrem od nejvyšších dvorských vrstev do těch nejnižších. Na začátku se způsoby

šlechty vyvíjely ze strachu ze splynutí s měšťanstvem. Nicméně čím rovnoměrnější se stávala závislost lidí na sobě navzájem a mizely kontrasty mezi sociálními skupinami, tím homogennější chování panovalo, jelikož rostla životní úroveň společnosti, jejíž sociální vrstvy se se snažily vyrovnat té nejvyšší.

Elias tvrdí, že západní civilizační proces jako celek je v historii planety zcela jedinečný, a to díky vysokému stupni dělby práce, stabilitě monopolní moci a sítím vzájemné provázanosti tak velké masy lidí. Uzavírá druhý díl svého *opus magnum* tvrzením, že kolonizující Evropané měli převahu nad ostatními jak v hospodářství a stabilitě institucí, tak ve vyvinuté kontrole a ovládnutí vlastního chování. Civilizovanější západní formy pronikaly do okolního světa „shora dolů“, podobně jako u mechanismu s dvorskou šlechtou.

Z takto pojatého popisu dějin západní Evropy lze vyvodit, že modelování psychiky Evropanů bylo součástí svébytnosti širších historických determinant. Určité politické a ekonomické konstanty byly úrodnou půdou, z níž vyrůstal západní civilizační standard.

Metodologie

Tato práce je teoretickým konceptem, pojatým v obecné interpretační formě, jehož strukturu a vektor diktují jednotlivé body Eliasovy argumentace. Říct, že se metodologie práce zakládá taktéž na Eliasově přístupu, může ale být prohlášením poněkud zavádějícím, a proto vyžaduje vysvětlení, resp. nastolení relevantních otázek. Jedná se tedy o metodologii historickou, nebo sociologickou? Vychází z pozitivistické, či naturalistické epistemologie? Nahlíží na procesy očima holismu, nebo individualismu?

Zdá se, že v daném případě neexistují jednoznačné odpovědi na tyto a další metodologické otázky. Ve svém působivém multidisciplinárně situovaném díle Elias totiž vytvořil vlastní model, který stojí na rozhraní tradičních vědeckých přístupů. Nejenže při studiu postupuje zároveň jako historik, sociolog a psycholog, ale navíc sám rozvíjí nové paradigma socio-historické vědy: figurativní sociologii. Vysvětluje dlouhodobé sociální transformace, které podle něj probíhají zcela nezáměrně, ale ne iracionálně, v rovině vývoje jednotlivce (*psychogeneze*) a společnosti (*sociogeneze*). Figurativní sociologie proto nevytváří holistický obraz světa, ani se nezabývá výhradně fenomény individualistického rázu. Spojení teorie a metodologie při sledování sociogenetického a psychogenetického vývoje Eliasovi umožňuje vnímat sociální realitu ze dvou perspektiv najednou. Takto pojatá historická syntéza vysvobozuje sociologii z klece dichotomií typu individuum-společnost. Demonstruje, že v duchovním životě jednotlivců platí určitý determinismus, který lze definovat v termínech sociologických.

Obsáhlé empirické zakotvení je pro Eliase nezbytným předpokladem ke kvalitní exploraci. Popisuje dlouhodobý historický

vývoj společnosti se snahou o co největší objektivitu tak, aby byl empiricky testovatelný, korigovatelný a vyvratitelný³. Moje práce ale nemá ambice obsáhnout historickou skutečnost poměrnou s Eliasem. Jeho koncept zde slouží jako teoretický výchozí rámec a analytický substrát.

Chronologicky není tento výzkum úzce vymezen. Soustředím se na konkrétní vývojové procesy, které sleduji kontinuálně napříč staletím. Jediný chronologický mezník je ten horní: výzkum se uzavírá na začátku 20. století, kde se rysy civilizačního procesu kříží s aspekty modernity. Co se týká rámce prostorového, soustředím pozornost na území ruského státu v jeho proměnách v čase (Moskevské knížectví, Ruská říše).

Nehledě na zdánlivě nedozírný časový rozsah práce, nejedná se o pokus vyprávět o sociogenezi holisticky. Nesnažím se postihnout „celé dějiny“ civilizačního procesu, avšak ani se nezaměřuji pouze na jednotlivé analytické kategorie (indikátory tohoto procesu). Takováto zbytečná polarizace vede buď k redukci na pouhé proměnné, nebo k nevědeckému vyprávění celého děje. Jak zdůrazňuje J. Horský, existuje zde střední cesta⁴. Ideální typy jsou vůči studované skutečnosti „schémata relativně obecné platnosti“. S jejich pomocí se nestuduje minulost jako celek, ale dynamika vývoje sledovaného z jednoho nebo více explicitně pojmenovaných hledisek. V díle *The Court society*, které předcházelo *Civilizačnímu procesu*, Elias konstatuje, že historiografie hromadí znalosti, ale nebuduje jejich kontinuitu na úrovni vzájemných souvislostí. Oproti tomu sociologie usiluje o vytvoření autonomních modelů těchto souvislostí a propojeností. Svoji vědeckou orientaci proto považuje Elias za onen pokus stanovit poměry v historické

3 ŠUBRT, Jiří. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Univerzita Karlova, 1996, s. 21. (dále citováno jako Šubrt, 1996.)

4 HORSKÝ, Jan. *Od rétorické figury k analytické kategorii. K vývoji pojmu „kultura“ v dějepišectví 20. století*, in: Storchová, L., Horský, J. (a kol.): *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Praha: Albis international, 2009.

kontinuitě.⁵ Ve stejném stylu i Weber argumentoval, že historik nekonstruuje dějiny podle nějakých objektivních zákonů, nýbrž na výzkumných hodnotách, jež provázejí výběr faktů⁶. V mém případě se touto „výzkumnou hodnotou“ stal Eliasův model.

Při aplikaci jeho teorie na ruský případ jsem vyvinula tyto pracovní hypotézy: *že v důsledku specifického sociogenetického vývoje v Rusku nedocházelo ani k organickému vybudování konzistentního standardu „civilité“ na carském dvoře, ani k jeho šíření do celé společnosti. Ruský dvůr nesloužil jako v případě západním za „modelářskou dílnu“ habitu. Navíc jelikož se v Rusku neseťkáme s významnou střední vrstvou, nevznikl tu ani meziskupinový antagonismus, nezbytný pro průnik nových kódů do masy obyvatelstva.* To všechno znamená, že specifické sociogenetické pozadí nutně muselo vést i ke zvláštnímu průběhu psychogeneze – a nakonec i ke specifickému civilizačnímu druhu.

Vycházím tedy z předpokladu, že *a)* ruský dvůr neměl stejnou úlohu jako panovnický dvůr na Západě při formování nového typu chování, a *b)* vakuum elity znemožňovalo šíření civilizovaných způsobů do zbytku společnosti. Tento předpoklad se snažím objasnit prostřednictvím analýzy, strukturované do souboru jednotlivých indikátorů civilizačního procesu.

Již sám Elias přeložil tento jinak empiricky nepřístupný proces do jazyka dostupných proměnných, které zahrnul do kategorií sociogenetických a psychogenetických. Pomocí těchto proměnných, které koncipuji jako ideální typy, snažím se ukázat, že sociogenetický vývoj Ruska vypadal jinak než na Západě. Jedná se také o výklad s určitými prvky komparace, protože operuji s proměnnými s ohledem na jejich západní význam a porovnávám ho s ruským. Informace o

5 ELIAS, Norbert. *The court society*. Přeložil Edmund Jephcoot, Oxford: B. Blackwell, 1983, Introduction, s. 1–34. (dále citováno jako Elias, 1983.)

6 KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon, 2004, s. 262.

indikátorech Elias hledal pomocí historiografické analýzy sekundární literatury a dobových pramenů (např. knih o dobrých způsobech), já taktéž pracuji sekundárně empiricky s historiografickými texty a částečně s dobovými prameny (např. se sbírkou *Domostroj*).

Primárními pro mě byly parametry sociogenetické, zatímco psychogenetické jsem používala spíše pro ilustraci a podložení tezí o celospolečenských tendencích. První kapitola (*Decentralizační síly ve středověku*) se sice nevztahuje k přímým indikátorům civilizačního procesu, ale nabízí přehled historického pozadí, z něhož vycházely procesy pozdější. V dalších kapitolách se zaměřuji na tyto sociogenetické indikátory: *Formování centralizovaného státu a vytváření monopolu* (kapitola 2), *Královský mechanismus* (kapitola 4), *Dvorská společnost* (kapitola 5), *Byrokratizace* (kapitola 6), *Měšťanstvo* (kapitola 7) a *Stabilní státní aparát* (kapitola 8). Tato struktura slouží k nastínění situace, kterou popisuji ve svých pracovních hypotézách. Na začátku každé kapitoly vysvětluji význam tohoto indikátoru z hlediska celospolečenského vývoje směrem k civilizovanějšímu. Kapitoly 3, 9 a 10 dokládám svá tvrzení příklady z vývoje psychogenetického. Indikátory tohoto vývoje, které probírám, jsou důkladnější etiketní kánony deklarované v dobových knihách o příslušném chování, evoluce agresivity trestního práva a proměna pocitu studu a trapnosti v otázkách přirozených potřeb a sexuality.

Postupně v každé z kapitol docházím k následujícím závěrům:

- Decentralizační síly paralelně s vnějším mongolským nátlakem uvrhly zemi do sledu narůstajících společenských protikladů a položily začátek dramatického rozdělení obyvatelstva na dva tábory: centrum disponující veškerou mocí a zcela bezprávný lid.
- Monopol moci se dál budoval vojenskou cestou, nikoli stabilizující

cestou založenou na interdependenční vyváženosti.

- Dobová literatura o dobrých způsobech dokazuje, že rozčlenění společnosti výlučně na vyšší a nižší vrstvy blokovalo prolnutí a interpretaci jak v rovině společenské koexistence, tak v rovině rovnoměrného zadržování afektivity.
- Královský („carův“) mechanismus v Rusku nepředstavoval regulaci ambivalentních vrstev. Samoděržaví samo o sobě vylučovalo existenci opozice a neusilovalo o zmírnění sociální rozštěpenosti.
- Na dvoře nedošlo ke zdvorštění válečníků (dvořané vždy zůstávali zároveň vojenskou elitou), proto světská kultura nevycházela z uvědomělého osobnostního usmiřování pudů. Jelikož se dvořané neocitli mezi dvěma „mlýnskými kameny“ – tedy závislostí na carovi a buržoazií, nebyli motivováni ani v následujícím období záměrně korigovat své chování. Francouzské trendy sice na dvůr pronikaly, ale zůstávaly vlastnictvím malé skupiny lidí, navíc neorganicky začleněným do jejich životního stylu – což eliminovalo jejich přetváření do podoby tlaku „vlastního nitra“.
- Protože střední městská vrstva byla nepočetná, ani byrokratizace nepřispěla k zeslabení kontrastů. V její struktuře se sice otvíraly šance nejen pro urozené, ale i pro nižší vrstvy, ale nakonec na úřednických pozicích stejně převládali spíše příslušníci nižšího dvořanstva. Pejorativní vnímání této vrstvy masou obyvatelstva znemožňovalo jejich kulturní a civilizující kontakty.
- Důvodem polární existence dvora a lidu byla chybějící střední vrstva, která by na jedné straně motivovala šlechtu ke konstruování

rafinované světskosti a na druhé straně by byla schopná ji převzít a šířit dál. Absence měšťanstva je podmíněna faktorem, který jsem z různých stran označovala během celé práce: státním dirigismem, který pro své fungování potlačoval svobodu obyvatelstva a bránil veškerým aktivitám, nezbytným pro zrození iniciativního hospodářství. Beznadějně připoutání nevolníků k půdě vedlo k tomu, že země až do konce 19. století zůstávala agrární. Chybělo jí peněžní hospodářství, trh práce a konkurence – což také znemožnilo vývoj buržoazie.

- Pravidelný výběr daní, byrokratizace a vznik stálé armády nepřinášely žádné jistoty, ba naopak prohlubovaly společenské kontrasty, neboť čím centralizovanějším se stávalo vojenské ruské impérium, tím silněji připoutávalo rolníky k půdě. Taková kvazi-stabilizace státního aparátu byla diametrálně odlišná od té západní: neuhlazovala drsné kontradikce, ale přímo je konstruovala.
- Převládajícími rysy habitu u většiny obyvatelstva proto až do začátku 20. století zůstávaly venkovské zvyky a jakýsi „rolnický naturalismus“.

Nakonec moje práce nabyla podoby negace jednorozměrného výkladu civilizačních mechanismů. Ruský případ rozšiřuje takovou představu hned ve dvou rovinách: za prvé, že se psychogenetické posuny na panském dvoře zde nevyvíjely ve stejném rytmu jako na Západě; a za druhé, že přejímání již hotového civilizačního kodexu z francouzského prostředí bylo natolik problematické, že by se nedalo shrnout jako jednoduché pronikání od kolonizujících Evropanů do ostatních zemí. Ruské dějiny demonstrují, že nivelizace civilizační mechaniky napříč společnostmi není tak úplně hladká.

Použitá literatura

Ve své práci jsem se opírala především o knihu *O procesu civilizace*⁷, a také o doplňující Eliasova tvrzení spis *The Court Society*⁸. Při zařazení Eliasova pohledu do pletiva soudobého sociologického myšlení mi značně pomohlo dílo J. Šubrta *Civilizační teorie Norberta Eliase*⁹. Spis J. Arnasona *Civilizační analýza*¹⁰ zase přispěl k multidimenzionálnímu vnímání civilizačních diverzit.

Při shromáždění heuristických informací ohledně sociogeneze jsem pracovala s historicko-sociologickými prameny a obecnými faktografickými údaji. Především šlo o trojdílný spis předního ruského historika V. O. Klučevského *Russkaja Istorija*¹¹, obohacený i autorovou snahou o sociologickou interpretaci. Dalším důležitým zdrojem informací se pro mě staly knihy M. Švankmajera *Dějiny Ruska*¹² a *Petr I. Zrození impéria*¹³, a amerického historika R. Pipesa *Rusko za starého režimu*¹⁴. V těchto knihách jsem vyhledávala data, relevantní z hlediska vývoje nerovnosti, moci a řádu, a také údaje o formování měšťanstva a diferenciaci práce. Data z těchto textů jsem také doplňovala poznatky z menších statí, historických článků a slovníků, a to s cílem dosáhnout co největší teoretické saturace¹⁵.

7 Elias, I, II, 2007.

8 Elias, 1983.

9 Šubrt, 1996.

10 ARNASON, Johann. *Civilizační analýza. Evropa a Asie opět na rozcestí*. Nakladatelství filosofického ústavu AV ČR, 2009.

11 KLUČEVSKIJ, Vasilij. *Russkaja Istorija. Polnij kurs lekcij v trech knigah*, kniha 1., 2., 3. Moskva: Mysl, 1993. (dále citováno jako Klučevskij 1993 I, II, III.)

12 ŠVANKMAJER, Milan a kol. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. (dále citováno jako Švankmajer, 2008)

13 ŠVANKMAJER, Milan. *Petr I. Zrození impéria*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. (dále citováno jako Švankmajer, 1999)

14 PIPES, Richard. *Rusko za starého režimu*. Praha: Argo, 2004. (dále citováno jako Pipes, 2004)

15 SEDOV, Pavel. *Západ moskevského carství. Carský dvůr konce 17. století*. Disertační práce, Rossijskaja akademija nauk, Sankt-Peterburg, 2009.

STEPANOV, Urij. *Konstanty. Slovar russoj kultury*. Akademicheskij projekt, 2004.

MEDINSKIJ, Vladimir. *O ruskom pjanstve, leni i žestokosti*. Moskva: Olma Media Grupp, 2008.

IVANOV, Razumnik. *Istorija russoj obščestvennoj misli*, kniha 1. Moskva, 1997.

PUŠKAREV, Sergej. *Obzor russoj istori*. Moskva: Nauka, 1991.

Představu o analogických západních procesech jsem získala z výchozí práce Eliase a také z knihy H. Schulze *Stát a národ v evropských dějinách*¹⁶.

Poznatky o přechodu k novému stylu vnější slušnosti mi stejně jako Eliasovi poskytla zaprvé dobová literatura o dobrých způsobech¹⁷. Pro Eliase plejáda dobových knih, věnovaných společenské výchově, implicitně naznačila i posun psychologické perspektivy jedinců. V západně evropském prostředí 16. století, kdy se společnost nacházela na vývojovém rozcestí, změnil se styl a hlavně význam knih tohoto žánru, což bylo spojeno s novým sebepojetím lidí. Ve své práci jsem porovnávala dva prameny z 16. a 18. století (*Domostroj* a *Mladosti ctné zrcadlo*) a usilovala o odhalení tohoto indikátoru civilizační proměny: psychologického zlomu perspektivy. Při souběžné evaluaci těchto pramenů jsem se snažila dávat pozor na to, v jakém prostředí vznikaly, kdo byl jejich autorem a nakolik byly rozšířené. Právě vzhledem k širším historickým příčinám neznamenal totiž pro Rusko stejnou modifikaci v kodexu chování, jak tomu bylo na Západě. Ale stejně tento pramen nabízí alespoň minimální možnost nastínit určité pravidelnosti.

Pramenem, ze kterého jsem čerpala poznatky o stavu agresivity, byl zákoník z 11. století (*Ruskaja Pravda*)¹⁸. Obzvláště mě zajímala povaha tělesných trestů, jejichž podobu z 11. století jsem porovnávala s pozdějším vývojem (představu o něm jsem získala z děl Švankmajera a Klučevského). „Barbarství“ tělesných trestů se v Rusku vyvíjelo opačným směrem, nežli na Západě. Krutost, se kterou se zacházelo s provinilci, od 13. století naopak roste. Spojuji to s vpádem Zlaté Hordy a vysvětluji proč.

16 SCHULZE, Hagen. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.

17 *Domostroj, Mladosti ctné zrcadlo*, in: *Antologija, Azbuka-Klassika*, 2008.

18 *Ruskaja Pravda*, dostupné na WWW < <http://obuk.ru/book/50115-russkaja-pravda.html> >, [cit. 2012-02-18].

Proměna postojů k přirozeným lidským potřebám byla dalším indikátorem transformace habitu, na který jsem se zaměřila. Vycházela jsem z rozsáhlého díla od historického sociologa a sexuologa I. Kona, věnovaného ruské sexuální kultuře¹⁹. Autor v něm zpracovává široký obsah empirie a z více typů pramenů dospívá k vysoké validitě závěrů, týkajících se především ruského venkova.

19 KON, Igor. *Sexualnaja kultura v Rossii*. Moskva: Vremia, 2010. (dále citováno jako Kon, 2010.)

1. Decentralizační síly ve středověku

Odstředivé a dostředivé tendence v dějinách států nejsou samy o sobě indikátorem civilizačního procesu. Pro Eliase ale slouží jako výchozí bod proto, že dobře odrážejí procesuální přemístění moci a vůči němu komplementární změnu emocionálního ustrojení.

Podobně jako v případě západní civilizace, pro dějiny Ruska je příznačná oscilace těchto tendencí. Fází hluboké decentralizace byla bezesporu situace před vpádem Zlaté Hordy a během její nadřízenosti nad ruskými knížectvími (1237–1452).

Do vpádu Hordy byla od 12. století jednotlivá knížectví samostatnými politickými útvary s ekonomickým a kulturním centrem v hlavním městě²⁰. Na rozdíl od západní Evropy se ale jednalo o různé podoby decentralizace. Drobení Rusi nebylo tolik podmíněno konkurencí knížat jakožto feudálů, kteří usilovali o nahromadění půdy, jako dynastickou rivalitou sobě rovných legitimních vládců.

Díky intenzivním obchodním stykům se Skandinávií a Byzancí, které se uskutečňovaly na tzv. vodním *Puťi iz Varjag v Greki*, ruská knížectví měla povahu městských států, kde se rodilo soukromé vlastnictví, lichvářství a probíhala prvotní akumulace kapitálu. Na vztah mezi intenzitou směnného obchodu a stabilitou státního celku poukázal již Henri Pirenne²¹. Hospodářství Rusi ve 12. století, i když ještě nebylo výhradně peněžní, se zřejmě tímto směrem vyvíjelo. Proto jsou právě v tomto období rozpoznatelné náznaky celospolečenské stabilizace. Západní Evropa 12. století se rozdělovala dostředivými silami a feudálními boji „všech proti všem“, které měly za cíl dobývání

20 Některá knížectví měla vlastní měnu, ve všech se mluvilo různými dialekty, obyvatelstvo se jmenovalo podle názvu odlišných knížectví, nikoli souhrnně „Rusové“.

21 PIRENNE, Henri. *Středověká města/studie z dějin hospodářských a sociálních*. Přeložil B. Mendl, Praha: Klementinum, 1928.

stále nových území. Oproti tomu na Rusi byla již od 11. století veškerá půda rozdělena mezi církev, knížata a bojary a nadále spíše než expandovat a půdu rozdělovat, si ji Rus osvojovala.

V některých knížectvích vznikala vlastní demokratická zřízení v podobě *veče* a formovalo se právo. Archeolog a historik V. Janin poukazuje na vysokou kulturní úroveň Ruska ve 12.–13. století. Jednalo se nejen o společnost tolerantní a gramotnou, ale v určitém smyslu i liberální, kde dokonce i obyčejné neurozené ženy měly volný přístup ke vzdělání. Janin také zdůrazňuje fakt, že v Novgorodu bylo základní vzdělání povinné pro všechny děti od 6–7 let²².

Je samozřejmě otázkou, zda jsou v Rusku tohoto období odhalitelné nějaké rysy civilizovanosti ve smyslu Eliasově. Je ale jisté, že společenská dělba funkcí zde probíhala dříve než na Západě, a tak existovalo alespoň potenciálně zázemí, kde by se tyto rysy mohly zrodit.

Ráda bych to podložila příkladem, který může leccos naznačit o úrovni agresivity. Zákoník *Ruská pravda*, jehož první redakce se uskutečnila v roce 1016, se formoval z různých prvků během 9.–11. století hlavně jako městské právo. Nezná trest smrti a pouze výjimečně kodifikuje tělesné tresty vůbec. Místo toho se za každý trest stanovila peněžní pokuta. Klučevskij spatřuje jistou podobnost mezi byzantským právem a *Ruskou pravdou*. Je ale překvapující, že za ekvivalentní zločiny *Ruská pravda* uděluje pokuty a ne fyzické tresty. Např. krádež koně se v byzantském zákoníku trestá bitím (3 rány bičem), oproti tomu *Ruská pravda* jenom uvaluje poplatek – 3 hřivny.²³

Zákoník samozřejmě nemůže sloužit k vyčerpávajícímu a spolehlivému odrazu historické skutečnosti. Je to přece jen normativní pramen a nedozvíme z něj, jak vypadala okolní realita. Na druhou

22 JANIN, Valentin. *Ja poslal tebe berestu*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1975.
23 Klučevskij, I, 1993, s. 184.

stranu, z jeho celkové koherence si můžeme vybudovat axiologický rámec dominantní kultury, ať už normy, které diktovala, se prosazovaly, nebo ne. Z tohoto hlediska nás dopad *Ruské pravdy* nezajímá tolik jako její na svou dobu výrazně humánní povaha *ipso facto*. Částečně vypovídá o míře pacifikace celé společnosti. Souhlas s jurisdikcí, tvrdí Klučevskij, spolu s delší dobou jejího působení, přináší pravidlům fyziologicky nucenou sílu zvyku, tradice²⁴.

Dramatický zlom v podobě nadvlády Hordy rozdělil sociogenetické dějiny zemí, jak vyjádřil A. K. Tolstoj, na dvě Rusi: Kyjevskou, která měla své kořeny ve světové a evropské kultuře; a na Rus Moskevskou, mongolskou, divokou²⁵. Vskutku, Tataři byli ničím nespoutanou ničivou silou, která zastavila přirozený vývoj země, a slovy Švankmajera, vzdálila ji od Evropy směrem ke kočovné Asii – ne k velké asijské civilizaci, jelikož Tataři představovali téměř výlučně jen anti-civilizační násilnictví. Nedaly Rusku, slovy Puškina, ani matematiku, ani Aristotela, jako Maury Evropě.²⁶ Kontakt s Tatary vtiskl ale do ruské dějinnosti pečeť agresivního barbarství.

Za panování Zlaté Hordy byla pozastavena ražba ruských mincí, mizely staré obchodní cesty a skončil příliv zahraničních peněz. Ze 74 měst bylo 49 zničeno a 15 se proměnilo do podoby pouhých vesnic. Částečně peněžní hospodářství úplně degradovalo do naturálního. Země zůstávala decentralizovaná a systém *jarlyků*²⁷ na vládnutí v jednotlivých knížectvích tento stav podporoval. Izolaci od západního světa ještě více prohloubil pád Byzance a vznik autokefální pravoslavní církve.

Je třeba zdůraznit, že od 14. století je zaznamenáván jakýsi proces symbiózy ruského bojarstva s tatarskou nobilitou. Po nadvládě,

24 Tamtéž, s. 187.

25 TOLSTOJ, Alexej. *The Slavonic and East European Review*, vol. XIX, 1940.

26 Švankmajer, 2008, s. 41.

27 *Jarlyky* jsou jmenovací dekrety na knížectví, které knížata po ponižujících procedurách dostávala od Mongolských chánů.

trvající po dobu dvanácti generací, se plně vstřebal despotický mocenský model a kritický odstup mezi vládci a ovládanými, červenou nití vinoucí se všemi dalšími dějinami Ruska.

Je diskutabilní, nakolik společenská struktura a relativní stabilita života omezovaly projevy afektů v do-mongolském Rusku. Každopádně kontrasty, které se zakotvily po Mongolech, jsou ve srovnání s dřívějšími poměry do očí bijící. Tresty smrti, pranýřování, mučení, trhání nozder, useknutí rukou, vypalování znamení – to je jen pár příkladů brutality, která se pomalu ale jistě stávala normou. A nejen to. Nejtragičtější bylo, že se v nových zákonech začalo prosazovat pohrdání prostým lidem. Například, podle starší *Ruské pravdy* pán, který zabil *cholopa* (otroka), musel platit pokutu, zatímco od roku 1397 již vůbec nepodléhal trestu.

Názory historiků ohledně dopadu tatarské epizody na další vývoj v zemi se překvapivě liší. Pro můj účel je však nepopíratelným faktem, že mongolská nadvláda nebyla pouze přerušением nebo zvratem civilizačního procesu, který by vedl k dočasné decivilizační tendenci. Zlikvidování atributů stabilního společenského uspořádání v jeho zárodcích mělo závažné a dalekosáhlé důsledky.

Decentralizace je proto v ruském případě spojena s destabilizací habitů, avšak má jiné zabarvení než na Západě. Nejen že se upevnil asijský despotismus a polární existence vládců a ovládaných, ale také se zakořenily „barbarské“ zvyky, krutost se stala běžnou záležitostí, a i pouhý hypotetický vznik zdvořilosti se odsunul na dobu neurčitou.

2. Formování centralizovaného státu a vytváření monopolu

Centralizaci Francie Elias spojuje s vyvíjejícím se peněžním hospodářstvím. Podtrhuje fakt, že na rozdíl od dřívějšího naturálního obchodu, jsou v sílících městech společenské šance vyjádřeny prostřednictvím peněz. To znamená, že se hroubí omezenost šancí, příznačná pro feudalismus s jeho zápasy o půdu, a upevňuje se nová podoba mezilidských vztahů.

V ruském případě bych chtěla vymezit dvě fáze centralizace. Během té prvotní probíhalo sjednocení pod egidou vzpoury proti Hordě, které vyústilo v mohutný vzestup Moskevského knížectví (15. století). Definitivním poražením Hordy a vojenským nátlakem na ostatní knížectví se moskevský kníže stal nejsilnějším a bezesporným vítězem. Obklopili ho bojaři, kteří vzešli z bývalých knížat a rodové aristokracie. V této fázi se ale nejednalo přímo o konkurenční boje v rámci jedné země, nýbrž o sjednocení relativně samostatných oblastí.

Druhotná, ekvivalentní západní „prvotní“ centralizace během feudalismu probíhá teprve v Moskevské Rusi, která už nebyla pouhým knížectvím, ale sjednocenou zemí. V této době se vztah pozemkového vlastnictví k růstu státní moci v Rusku vyvíjel zcela opačně než v dějinách západní Evropy.²⁸ Na Rusi se neprosadil lenní systém a primát knížete byl zde vždy patrný. „Vazalové“ knížat do moskevského sjednocení své pány mohli volně měnit za druhé, a často se stávalo, že bojaři sloužili na jednom pozemku, ale vlastnili úplně jiný. Na rozdíl od západní Evropy, kde se léna postupně stávala alody, v Rusku se plnoprávné dědictví pozemků nikdy nevyvinulo. Pozdější vlastnictví bojarů (*votčíniků* – drželi svůj pozemkový majetek „po otčích“), kteří nějaké pozemky měli v dědičném držení, je vlastnili

28 Pipes, 2004, s. 215.

proto, že tím zároveň zaručovali svou loajalitu carovi, ale v závislosti na jeho vůli je mohli kdykoliv ztratit.

Politickou situaci zemí v období 12.–17. století Richard Pipes charakterizuje jako patrimoniální systém²⁹. Vyjadřuje situaci, že politická moc je dodatkem k moci vlastnické, tedy největší feudál je zároveň jak státním suverénem, tak vlastníkem veškerých pozemků. Tento aspekt je určující charakteristikou ruského politického života: panovnická moc a osobní vlastnictví zde splývají v jedno. Tím se kardinálně liší od západoevropské státní tradice, v jejíž bázi stojí představa smlouvy (svazku mezi seniorem a juniorem, kde každá ze stran má svá práva a povinnosti). Ruský panovník jednoduše neuznává práva poddaných na půdu: pouze on má veškerá práva, ale žádné povinnosti. V patrimoniálním režimu neexistuje omezení jeho moci zákonem, ani uznání osobních svobod a osobního vlastnictví obyvatelstvu.

Démon samoděržaví se tedy prosadil opačným způsobem než západní mocenské modely a chybějící lenní systém nezapříčinil dělení moci mezi panovníkem a stavy: vláda se stala despotickou. Velký moskevský kníže jako by již na začátku měl moc pouze ve svých rukou a úzkostlivě dbal na zachování tohoto stavu. Svobodné vlastnictví půdy se likvidovalo a nahrazovalo se držbou, podmíněnou službou. I ti nejbohatší bojaři nedisponovali seriózní mocí a půdou, dostačující pro konkurenci s moskevským knížetem.

Proto centralizační impulsy Moskevské Rusi nejde porovnávat se vzestupem nejsilnějších západních rodů v důsledku feudálních soubojů. Monopol moci zde netvořily svobodné konkurenční boje, ale důsledně rostoucí moc centra, která se na analogii s tatarským Chánem jevila jako zcela legitimní a úspěšně potlačovala opozici. Během této fáze druhotné centralizace společnost prudce

29 Pipes, 2004, st. 40.

ztrácela autonomii. V roce 1582 Ivan IV. zavedl tzv. zakázané lety (*zapovědnie leta*), což rušilo právo poddaných odejít od vrchnosti. Tento čin se pokládá za předzvěst začínajícího hlubokého znevolnění jakožto součásti státní politiky. Jinak i ty nejvyšší vrstvy (bojaři) se stávaly podřízenými centrální moskevské vládě jako přímí otroci (*cholopové*) cara.³⁰

Vytváření monopolu v rámci samoděržaví nešlo dohromady s evolucí peněžního hospodářství jako na Západě, nýbrž se spíše zajišťovalo restriktivní a válečnou cestou. Z tohoto důvodu se car nestal koordinátorem subtilní společenské rovnováhy, nezbytné při formování nových integračních forem. Dle historiků tzv. „státní školy“ (*gosudarstvennaja škola*) z 19. století, konkrétně Kavelina, Chlebnikova, Milikova a Klučevského, i nadále v dějinách Ruska vždy platilo, že centralizaci doprovázelo intenzivní znevolnění rolníků, markantnější stratifikace společnosti a prohloubení existenční propasti mezi vyšší a nižší vrstvou.

Protiklad kulturně a intelektuálně prospívající renesanční Evropy 16. století, která se nacházela „ve znamení přechodu“, a Moskevské Rusi, kde ve stejnou dobu vrcholil „barbarský“ středověk, zbožnění despotického panovníka a pasivní zaostalost, není podle mého soudu příkladem dějinné asynchronie procesů. Je to příklad již zcela odlišně se vyvíjejících entit, mezi nimiž můžeme spatřit jisté analogické kapitoly, avšak již nikdy – analogické scénáře.

30 Švankmajer, 2008, s. 51.

3. Několik postřehů k normám chování v 16. století. Domostroj

Za účelem propojení sociogenetického popisu s psychogenetickým výkladem, rozhodla jsem se stejně jako Elias podívat do dobových knih o dobrých způsobech. Pro období 16. století takovou hlavní a velmi oblíbenou knihou byla sbírka pravidel *Domostroj*.

Vznikla v rukou arcikněze Silvestra jako uspořádání ponaučení týkajících se každodenního života. Popisuje potřebné chování v nejširších sférách, od společenské a rodinné po náboženskou a hospodářskou. Adresátem a také iniciativním konzumentem těchto pravidel byli bohatí kupci a bojaři. Již autorství napovídá, že dílo má značný náboženský charakter: pěstuje úctu i strach k Bohu, prosazuje dogmatickou pravoslavnou morálku a z rytmu popsané roční struktury je jasná korespondence s církevním kalendářem.

V *Domostroji* mnoho pasáží zabírá otázka manželství, pohlaví a vztahu mezi partnery. Nacházíme v nich svědectví o podpoře fyzických trestů manželky, dětí a služebnictva. Frekvence, s níž se mluví ve prospěch fyzických trestů, překvapuje moderního čtenáře proto, že odráží jiný společenský standard. Hlavě patriarchální rodiny se přímo vnucovala představa, že bitím přispívá ke spáse svých blízkých a pěstuje nejlepší křesťanské ctnosti, například:

„Trestej syna svého v jeho mládí, a bude ti útěchou ve tvém stáří. Nelituj, když ho biješ, neboť trestajíc jeho tělo, zachraňuješ jeho duši. Pokud své dítě miluješ, bij ho a nelituj, tímto pouze přispíváš k jeho spáse.“³¹

Jiný práh trapnosti současníků *Domostroje* pak nacházíme i v otázce etikety:

„U stolu se nemá plívat ani smrkat. Toto se dělá nenápadně vedle, a nečistoty se mají rozetřít po podlaze nohou, ať je není vidět. Toto je slušnost, nezbytná pro každého člověka.“ (...)

„Než se jídlo dává na stůl, musí být pečlivě prohlíženo, ať nemá špinu nebo plíseň.“³²

Je ale příznačné, že poznámek o vnější slušnosti je v tomto rozsáhlém díle poskrovnu. Roli společenské kontroly v otázkách „etikety“ plní výlučně náboženství („*stát před ikonou čistým a upraveným*“, „*u jídla se nesmát ani nemluvit nahlas, aby svou sprostotou nepřivolat d'ábla*“, „*do rvaček se neplést, netěšit tím zlé síly*“ aj.).

Od spisů stejného žánru, které v této době vydávali evropští humanisté, se *Domostroj* velmi podstatně liší. Za prvé, skoro se nedotýká jakési praktické stránky „dobrých způsobů“. Předpokládá se, že v tomto pomáhá mravní cit, zdrženlivost a pokora k Bohu. *Domostroj* není komplexem konkrétních jednotných požadavků. Neučí např. tomu, jak držet tělo, správnému chování u stolu, během návštěvy nebo při hře. Zásadní je v něm právě to, co v něm chybí – onen společensky podmíněný obrat, který by poukazoval, že otázka sjednocených integračních forem nabyla na důležitosti a že by se ve společnosti vůbec nějak diskutovalo o „dobrém chování“.

Za druhé, cílovou skupinou *Domostroje* byly pouze nejzámožnější vrstvy. Popisy správného nakládání se zásobami potravin, stříbrným nádobím a služebnictvem jsou výrazem společenské

stratifikace. Většině obyvatelstva byly takovéto manipulace apriori nedostupné. Naopak průlomový spis E. Rotterdamského *O slušném chování dětí* (1530) byl koncipován jako učebnice obecně platných lidských norem, nikoli norem pro určitý stav. V praxi to znamenalo, že zatímco *Domostroj* zůstal vlastnictvím velmi malé skupiny lidí, spis *O slušném chování dětí* se mohl šířit ze šlechtického prostředí do měšťanského, a pak do zbytku obyvatelstva.

Text *Domostroje* dokládá, že v ruské společnosti 16. století nedošlo k žádnému sociogenetickému předělu. V prizmatu tohoto díla funkci společenské kontroly v otázkách chování plní náboženství. Chyběly hybné síly, které by mířily k zásadní reorganizaci společenské tkáně. V Rusku tohoto období se v žádném ohledu nejedná o zmenšení společenských kontrastů, nýbrž o jejich přetrvání, což vylučovalo možnost prosazování se nového habitu.

4. Královský mechanismus

Poněkud paradoxálním rysem evropského absolutismu v podání Eliase je, že čím více rostl mocenský monopol, tím silněji se sám král stával závislým na ostatních, zapojených do sítí interdependenčních závislostí. Proto Elias mluví o „definitivní socializaci monopolu jedince“³³. Dalo by se říci, že podstatou evropského absolutismu byla zvýšená závislost jednotlivých vrstev na koordinátorovi a samotného krále na celku společnosti. Tato zvláštnost „královského mechanismu“ vedla k tomu, že se společnost stávala stabilnější a sám král silnějším.

Elias nepřetržitě zdůrazňuje, že v „královském mechanismu“ hlavním motorem při formování dvorské zdvořilosti nebyla nějaká konkrétní společenská vrstva, nýbrž specifická figurace: konkurenční napětí, které vznikalo po vzednutí měšťanstva mezi ním a šlechtou. Role střední vrstvy je tedy stejné osudová, jako dvorské. Teprve dohromady tyto dvě skupiny produkují figurační „tanec“ v podobě antagonismu, který pohání civilizační proces.

Klíčem k pochopení významu „královského mechanismu“ v Rusku je skutečnost, že dělba práce nebyla dost intenzivní na to, aby vedla k vzájemné závislosti jednotlivých vrstev na sobě navzájem. „Carův mechanismus“ nebyl synonymem rozdělení zátěže v ústřední moci. Nereguloval napětí mezi šlechtou a měšťany jednoduše proto, že k žádné konkurenci na jeho dvoře nedocházelo. Dvorská společnost byla nesamostatná a odkázaná na ústřední moc, avšak i slabá střední vrstva jí byla stejně nekompromisně podřízená.

Proslulý výrok Pavla I. z 18. století hovoří sám za sebe: „v Rusku pouze ten za něco stojí, s kým *já* mluvím, a pouze dotud,

33 Elias, II, 2007, s. 125.

dokud takto dělám“³⁴. Car byl vybaven neomezenými zákony a veškerou mocí, proto tolik jako západní monarchové nezávisel na celkové sociální rovnováze. Mohl například při konfliktu jednoduše vyloučit dvořana ze stavu – a na tom končila jeho „regulace“. Stále vnímal dvořanstvo a prostý lid bez rozdílů jako své nevolníky. Dokládá to např. skutečnost, že až do roku 1785, kdy Kateřina II. vydala *Darovací listinu dvořanstvu* (která jim dala alespoň minimální privilegia), jak pro šlechtu, tak pro lid platily stejné tělesné tresty. Do této doby generál na dvoře mohl být zmrskán knutou jako nejubožejší nevolník³⁵.

Na druhou stranu, podřízení se carovi bylo pro dvořany finančně výhodné. Dostat se nad úroveň životního minima znamenalo vzdát se politických ambicí a spolupracovat se státem: hromadit majetek pokorou, ne bojem³⁶. Zatímco západní králové 18. století už dávno nerozhodovali podle své libosti a počítali s dvorskými klikami a frakcemi, na carském dvoře pro opozici žádné alternativy prostě neexistovaly.

Z tohoto zorného úhlu je ukázkovým incidentem povstání děkabristů, k němuž došlo v roce 1825 v důstojnických kruzích. Děkabristé byli bohatí dvořané bezprostředně blízcí carovi a na jeho dvoře vítání. Jejich tajně organizovaný pokus úplného svržení samoděržavní vlády (který stát vojenskou cestou záhy potlačil) demonstruje ornamente provázanosti, zcela odlišné od západních. Na francouzském dvoře platilo, že dvorsko-reformní inteligence usilovala pouze o mírná vylepšení, která by neotřásla a tím spíše nezničila vládnoucí model, na němž tolik záviseli. Na ruském dvoře tyto sítě provázanosti byly velmi tenké a vzájemná závislost jednotlivých vrstev na sobě a na carovi téměř zcela chyběla, proto byly centrální orgány bez

34 TARTAKOVSKIJ, Andrej. *Pavel I, Romanovi. Istorické portrety*. Moskva: Armada, 1997, s. 197.

35 Pipes, 2004, s. 225.

36 Pipes, 2004, s. 305.

dostačující vojenské dominance v podstatě snadno vystavené úpadku.

Zatímco na Západě se moc státu omezovala šlechtou nebo buržoazií, v Rusku obě tyto vrstvy neměly skutečný hlas. Car nemusel ustupovat pevně zakotveným zájmům pozemkových vlastníků „shora“, ani nepocíťoval měšťanské působení „zdola“. Žádný antagonismus, tolik žádoucí z hlediska civilizačního procesu, se zde prosadit nemohl. Proto „carův mechanismus“ fungoval v podobě jednosměrné absolutistické vlády. Místo homogenizace jemných způsobů ve společnosti vedl naopak k přetrvání extrémů a celkové společenské rigiditě. Vývoj zemí probíhal v rovinách vyšší vrstvy a prostého lidu tak, že tyto entity existovaly na dvou paralelních nikdy se křižících cestách. Politický historik J. Pivovarov považuje tento jednosměrný etatismus a vládo-centrické zaměření mocenské tradice za typické pro celé ruské dějiny a trvajících až do dneška.³⁷

37 PIVOVAROV, Jurij. *Tradicii ruskoi gosudarstvennosti i sovremennost*, dostupné na WWW <<http://www.tvkultura.ru/issue.html?id=96338>>, [cit. 2012-03-25].

5. Dvorská společnost

Západní dvorská společnost 17. a 18. století byla místem, kde probíhalo „zdvorštění válečníků“: místo někdejších rytířů s nevybroušeným pudovým životem nastupovala dvorská šlechta, tvůrkyně civilizační etikety a ceremoniálů. V tomto smyslu je ironií dějin, že ruští dvořané byly vždy zároveň důstojnickou vojenskou elitou. Již v tomto bodě se ruská šlechta zásadně rozchází se západní: zdvorštění válečníků, které „patří k nejzákladnějším sociálním předpokladům každého většího civilizačního pohybu“³⁸, na carském dvoře neproběhlo.

V díle *Dvorská společnost*³⁹ Elias mistrovsky odůvodňuje zákonitost rozkvětu králova dvora spojenou s přechodem od středověku k novověku. Dvorský luxus byl produktem zvláštního postavení šlechty vůči králi. Čím větší byla závislost šlechty na absolutním panovníkovi, tím vášnivěji zuřil boj o šance a intenzivněji se modifikoval habitus. Při aplikaci tohoto mechanismu na ruský případ platí, že chybějící napětí a absence hluboké vzájemné závislosti nevytvářely nezbytné podmínky pro nastolení nových imanentních standardů. Jak ale v tom případě vypadal carský dvůr a jakou společenskou roli hrál?

Dvorská společnost se v Rusku formovala během poloviny 17. století. P. Sedov ve výzkumu, věnovanému prostředí carského dvora, zdůrazňuje, nakolik byli dvořané závislí na finančních výdajích cara⁴⁰. Na podobnost ruského a západního dvora poukazuje neustálé úsilí dvořanů vyhovět carovi, luxus, kterým se obklopovali jakožto privilegovaná vrstva, a jejich připoutanost ke dvoru a šancím, které nabízel. Sedov popisuje, že právě v tomto prostředí se usazovaly

38 Elias, II, 2007, s. 272.

39 Elias, 1983.

40 SEDOV, Pavel. *Západ moskevského carství. Carský dvůr konce 17. století*. Disertační práce, Rossijskaja akademija nauk, Sankt-Peterburg, 2009.

západní novoty, např. střih oblečení (přelom 17.–18. století), móda znát cizí jazyky a literaturu nebo západní architektonické formy.

Nehledě na analogii se západními dvorskými společenskými prvky, ruský dvůr měl důležitou specifickou vlastnost. Vznikl z původních *bojarů*, kterých časem začali vytlačovat *dvořané*. Je jistým jazykovým handicapem, že se tato vrstva v ruštině jmenuje dvořané, aniž by poukazovala na její ne-dvorskou příslušnost, což českého čtenáře poněkud klame. Ve skutečnosti tito lidé nemuseli nutně mít bezprostřední vztah ke „dvoru“, bydleli totiž nejenom v hlavním městě, ale převážně v provinciích a na venkově. Měli původně podobné rysy jako služebná šlechta na Západě (*poměšici* – dostávali pozemky za službu). Venkovský život Lva Tolstého nebo fiktivního Evžena Oněgina je typickým příkladem existence dvořanů na území, kterým disponovali a ze kterého čerpali finanční prostředky. Na druhou stranu, bojaři (*votčiniči*) patřili k urozeným aristokratickým rodům. Nelze tedy položit rovnítko mezi západní šlechtou, kterou vytlačovala z privilegovaných pozic buržoazie, a bojary, které nahrazovali dvořané. Jak dvořané, tak bojaři byli šlechtou, avšak různě privilegovanou. Proto docházím k závěru, že průnik „nižších“ vrstev do „vyšších“, který zdánlivě probíhal na ruském dvoře, nebyl ničím jiným než pouhým konzervováním elity. Pouze se měnilo místo jejího pobytu: dvořané nejúspěšnější v prestižní soutěži se stěhovali na královský dvůr. Sociální brány směrem nahoru a dolů zůstávaly uzavřeny.

Světská civilizovaná kultura, která se na Západě rodila z postavení mezi dvěma „mlýnskými kameny“, byla prostředkem sociální distinkce a plnila funkci abstrahování od sílících měšťanských tlaků. Světská ruská kultura reprezentovala jakýsi do sebe uzavřený módní salón, který nebyl nucen mobilizovat subtilnější strategie vyjednávání.

6. Byrokratizace

Na Západě na společnosti funkčně závislý monarcha svolával shromáždění zástupců stavů pro souhlas s určitými opatřeními. Tak se vyvíjel jeho správní aparát, který se v počátečních fázích skládal z rytířů a duchovních. Později s rozvojem měst a zesílením jejich vlivu přibývali do správy i měšťané, čímž se přibližovali i k prestiži a exkluzivitě světského prostředí. Dá se tedy říci, že jelikož se státní správa otevírala vzdělaným a schopným lidem z měšťanských vrstev, byrokratizace správního aparátu přispívala k šíření civilizačních kódů do mas. Ruský absolutismus a byrokratizmus se ale vyvíjely vlastní cestou.

Když v roce 1682 car Fjodor III. nařídil spálit knihy o „stupních urozenosti“, které dříve dědičně zajišťovaly urozeným feudálům nejvyšší úřady a hodnosti, položil základy profesionalizace státní správy. Po něm v roce 1722 Petr I. oficiálně zavedl tzv. *Tabulku hodností* (*Tabel o rangach*), která klasifikovala státní úřady a služby do hierarchické podoby. Počet úředníků se oproti dřívějším poměrům zvětšil desetinásobně. Podstatné na *Tabulce hodností* bylo, že umožňovala služební vzestup lidem ze všech vrstev. Formálně to znamenalo, že se na úřednické pozice člověk měl dostat díky svým znalostem a schopnostem, ne koupí nebo dědičností. Ve skutečnosti to znamenalo, že šanci dostávali nejen schopní, ale hlavně loajální k absolutnímu monarchovi, tedy ti, kdo by zaručeně netvořili protiváhu v sladěném rytmu samoděržaví. Takovými lidmi se především stala služební vrstva nejnižší postavených dvořanů, pro něž se služba stala povinnou, a vrstva nepočtené skupiny městského obyvatelstva. „Mají tu zvláštní stav,“ psal o rodící se byrokratické třídě Marquis de Custine, „něco jako druhá šlechta.“⁴¹

41 DE CUSTINE. *Rossija v 1839 godu*, kniha 2. Moskva, 1996, s. 214.

Později právě z této vrstvy vzešel unikátní fenomén ruské kultury – ruská inteligence. Tvořila politickou opozici vládě, byla vzdělaná a usilovala o obecné blaho.⁴² Šlo o lidi, kteří formovali občanskou společnost s nejvyššími ideály fyzické, společenské a duchovní emancipace⁴³. Živili se vědou, uměním, vzděláváním a obecně intelektuální činností. O ní Puškin kdysi řekl, že jejich „rodinné vzpomínky se musejí stát historickými vzpomínkami celého národa“⁴⁴ a spojoval s tím naději, že životní způsob inteligence se někdy rozšíří na celou společnost. Zdánlivě k tomu i existovaly předpoklady: inteligence neměla zábrany proti pronikání nižších vrstev do svých řad. Důležité ale je, že lidský kapitál agrární země nestačil na rovnoměrné a vytrvalé rozšíření této vrstvy. Městské obyvatelstvo bylo nepatrnou společenskou minoritou a ve vědomí řadového venkovského obyvatelstva se inteligence asociovala s privilegovanou bohatou a nepřátelskou skupinou, které se nedůvěřovalo. Automaticky byla spojována s představou utlačující dominantní moci, se služebníky despotickeému státu. Senzibilita a kulturní ambice inteligence byly hlavní masou společnosti nenáviděné, tento způsob života jí stabilně zůstával být cizí.⁴⁵ Tak jediný zprostředkovací článek, který měl šance do rigidního ruského sociála šířit nové předivo zvyků, ve skutečnosti jako by mluvil s lidem různými jazyky a zůstával nejen nepochopeným, ale přímo odmítnutým.

„Noví dvořané“ byly také jedinou skupinou, která představovala opozici a mohla vytvořit antagonismus, nezbytný pro celospolečenskou bilanci, tolik významnou v přebírání dvorských modelů. Naneštěstí byla natolik chudá, že se nikdy nedostala do dvorsko-aristokratických kruhů. Situace vznikající ruské inteligence se

42 Hnutí děkabristů, usilující o zrušení nevolnictví, bylo organizováno právě v nejlepších tradicích dvořan-inteligence.

43 IVANOV, Razumnik. *Istorija ruskij obščestvennoj misli*, kniha 1. Moskva, 1997, s. 16.

44 PUŠKIN, Alexandr. *Roman v pismach, Izbrannie sočinenija*, Samara, 1999.

45 LUKS, Leonid. *Rossija meždu Zapadom i Vostokom*. Moskva, 1993, s. 71.

v něčem podobala německé středostavovské kultuře, kterou se Elias zabývá v prvním díle svého spisu. Hráze mezi nimi a elitou zůstávaly velmi vysoké, a tak primární zdroj civilizačních forem v podobě dvora zůstával inteligenci nedostupný. Na druhou stranu, a to je podstatné, v ruském případě, na rozdíl od německého, inteligence zůstávala izolovanou i od vrstev nižších, a to možná ještě silněji. Proto podle mého soudu nejde uvažovat o tom, že by se v Rusku vyvinula stejná antinomie „civilizace“ a „kultury“, která se podle Eliase stala výrazem německého národního sebevědomí, respektive originálním zdrojem zjemnění mravů. Oproti tomu ruská inteligence, ať už stejně chudá a politicky neangažovaná jako německé měšťanstvo, stejně zůstávala nevlivnou menšinou s nálepkou nenáviděné elity, distancované od zbytku společnosti. Inteligence této doby prohrála všechny bitvy, jak politické, tak i kulturní⁴⁶.

Z pozice civilizačního procesu by se dalo říci, že žádnou zprostředkovací roli hrát ani nemohla. Nebyla výrazem širší společenské transformace, ale pouhým lokálním kulturním jevem. Pro konstituování nové identity, usmíření pudového života, zadržování afektů a panování jemnějších způsobů, vkusů a manýrů jak na carském dvoře, tak ve vrstvě inteligence stále chybělo adekvátní celospolečenské pozadí.

Nové byrokratické zřízení v zemi bylo iniciováno státem jako další pokus reglementovat a podříditi režimu veškerou činorodost, což se také stalo. Proto není správné ztotožňovat postup byrokratizace s nějakou revolucí v ruské sociální struktuře.

46 MURAVJEVA, Olga. *Vo vsem bleske svoego bezumija. Utopija dvorjanskogo vospitanija*, in: *Russkie utopii*, Petrohrad, 1995, s. 154-178.

7. K povaze měšťanstva

Příčinou jednoduchého a slabého propletení společenské tkáně bylo katastrofální postavení měšťanstva. Ruské měšťanstvo? Není to již v základě oxymoron? V zemi, která zůstávala ryze agrární až do začátku 20. století, kde byla městská tradice přerušena již od doby Zlaté Hordy, v zemi, v níž vláda neuznávala liberální hodnoty a odsuzovala podnikání, musí mít měšťanská vrstva opravdu zvláštní rysy.

Úplně prvním impulsem, který vedl západní dějiny k dělbě funkcí, byl podle Eliase nárůst obyvatelstva. Stěhování národů v 8. až 9. století způsobilo vážný nedostatek volné půdy, a jako důsledek novou podobu mezilidských vztahů. V hustě osídlených oblastech byly hospodářské řetězy, které směřují k rostoucí dělbě práce, stále složitější a delší.

Naproti tomu v Rusku ohromná rozlehlost říše markantně izolovala obyvatelstvo mezi sebou. Sacharov uvádí, že hustota obyvatelstva v 16. století byla 2–3 lidi na km² oproti 20 lidem v Polsku nebo 40 ve Francii⁴⁷. Kromě toho velkou překážkou k mezilidské komunikaci byla špatná infrastruktura. V 17. století skoro neexistovaly kvalitní cesty a jako dopravní komunikace sloužily řeky. Z jednoho konce říše na druhý jel carský kurýr celý rok.⁴⁸

Hlavním brzdícím faktorem však zůstával mocenský systém. Samoděržaví spolehlivě blokovalo sociální mobilitu a inovace a vždy bojovalo s jakýmkoliv náznaky demokratických a liberálních hodnot. Ivan IV. jednou vytkl anglické královně Alžbětě, že angličtí kupci „usilují o vlastní obchodní zisk“, což dokazuje, že Alžběta není opravdová panovnice.⁴⁹ V Rusku totiž platilo, že blahobyť obchodnictva

47 SACHAROV, Andrej. *Rossija kak čast mirovogo civilizacionnogo processa*, dostupné na WWW: <<http://www.tvkultura.ru/issue.html?id=93140>>, [cit. 2012-03-05].

48 Švankmajer, 1999, s. 10.

49 Pipes, 2004, s. 243.

stát omezoval a kontroloval, jak jen mohl. Vlastnil monopoly na všechny obchodní činnosti a průmysl a později s vývojem armády podřídil veškeré podnikatelství vojenským účelům.

Ustálená formule „antiměšťanský komplex ruské kultury“⁵⁰ je výrazem širšího fenoménu. Reprezentuje nejen pejorativní zabarvení, se kterým většina obyvatelstva s tímto slovem zacházela (jak píše S. G. Puškarev: „měšťané byli cizinci ve vlastní zemi“⁵¹), ale i transparentní historickou skutečnost. Buržoazie jako samostatná společenská vrstva v Rusku naprosto neexistovala.

Agrární a kolektivistická kultura byla neslučitelná s buržoazně-liberálními hodnotami. Nějaký obchod a řemeslo v Rusku přece jen fungovaly, ale bez vyvinutého trhu práce, konkurence a možností svobodného vývoje zůstávaly nevýznamné. Řadoví příslušníci obchodnické třídy žili v „říši temna“ (N. A. Dobroljubov), v hluboké tvrdošíjné věrnosti samoděržaví⁵². Na rozdíl od západní Evropy, kde se postupně začal zvyšovat životní standard širokých vrstev obyvatelstva, v Rusku probíhal proces opačný – bohatí ještě více bohatli a chudí (zejména vesnice) ještě více chudli a hladověli⁵³.

Když Elias mluvil o absenci otrokářské práce jako o unikátním motoru civilizačního vývoje, zahrnoval do ní celé spektrum vyplývajících pozitivních následků, které se z různých stran podílejí na vývoji habitu. Proces vývoje civilizace je totiž vždy provázen emancipacemi nejrůznějšího druhu. Obrisy obchodních a peněžních vazeb konstruovaly společenskou sílu k osvobození. Ruské nevolnictví ale bylo podobné otroctví. Státní dirigismus brzdil rozmach soukromého podnikání a samoděržavní řízení umrtvovalo jakýkoliv

50 Pojem *antiměšťanský komplex* zavedl L. Mises v knize *The Anti-Capitalistic Mentality* (1956). Spojuje ho s širším kulturním pozadím, a konkrétně s antikapitalistickou mentalitou. O dané problematice také pojednává V. M. Bucharaev. (BUCHARAEV, Vladimir. *Načalo bez konca. Komplex antimešanstva v russoj kulture*, in: *Filosofskaja antropologija: předmět, soderžanie i funkcionalnaja napravlennost*. Kazan: Filosofskoe obščestvo, 2001.)

51 PUŠKAREV, Sergej. *Obzor russoj istori*. Moskva: Nauka, 1991, s. 262.

52 Pipes, 2004, s. 269.

53 Švankmajer, 2008, s. 287.

společenský pohyb. Důsledkem byla stagnace, chybějící střední vrstva a nemožnost civilizačního vývoje: vrstvy, které žily v trvalém ohrožení vyhladověním nebo byly vystavené silnému omezování, bídě a nouzi, se nemohly chovat civilizovaně⁵⁴.

54 Elias, II, 2007, s. 305.

8. Stabilní státní aparát

Elias zastává názor, že spontaneita je přirozená pro společenskou tkáň s rozštěpeností zájmů, kde jsou jedinci neustále vystaveni nebezpečí ohrožujícímu nejen jejich sociální postavení, ale i přímo život. Oproti tomu centralizovaná ustálená státnost, která vzešla ze vzájemně provázané diferenciované společnosti, je vždy spjata s mírnějším projevem agresivity. Sama tato státnost funguje na základě úředního aparátu, který pravidelně vybírá od poddaných daně. Finanční prostředky udržují monopol moci a monopol moci zase udržuje monopol daňový. Taková moc nabízí jednotlivci tolik jistoty, že se sám může zřici násilí, neboť kontrola agresivity se stává nedílným předpokladem společenského života.⁵⁵ Tímto způsobem evoluce habitů a státního celku tvoří polyfonii civilizačního procesu.

Pro absolutní monarchii je tedy charakteristická přítomnost komplexního byrokratického aparátu, stálé armády a daňového systému. V podmínkách ruského absolutismu každá z těchto institucí nabývala specifik, která z hlediska civilizačního procesu měla negativní dopad. Žádná z nich nepřinášela trvalé existenční jistoty, nýbrž ohrožovala lidská práva, šance a svobody.

Monopol moci, podložený pravidelným výběrem daní a budováním stálé armády, vznikal na přelomu 17.–18. století za Petra Velikého, cara-reformátora, „Otce vlasti“, který je snad jednou z nejkontroverznějších postav ruských dějin. Přeměnil zemi v policejní a byrokratický stát. Chtěl vládnout jako osvícený evropský monarcha, ale místo toho neomezeně řídil všechny státní sbory (říšskou radu, senát, Svátý synod a ministerskou radu) a vybudoval dokonale zkorumpovaný byrokratický systém. Snaha státu vměšovat se do všech oblastí života je

55 Šubrt, 1996, s. 42.

jedním z rozměrů absolutní kontroly. Potvrzují to např. nařízení, která předepisovala, jaké tance se mají tančit na plesech, v jakých rakvích se mají pohřbívat zemřelí, jak má vypadat oblečení na každé společenské události apod.

Historik M. Pokrovský tvrdil, že Petr byl největší postavou nikoli Ruska, ale ruského samoděržaví⁵⁶. Srdcem jeho mocenského monopolu byla tajná policie – tzv. *Preobraženskij prikaz*, rozsáhlá a hustě zaměstnaná instituce, která měla širokou, téměř neomezenou pravomoc. Podléhala bezprostředně carovi. Dohlížela na fungování byrokratického mechanismu, vyšetřovala politické zločiny a usilovala o přesné dodržování carových příkazů. Dějiny státu, minulé i současné, byly proto psány mečem.⁵⁷

Ruský státní aparát – v dlouhodobém měřítku spíše labilní, než stabilní – byl založen nikoliv na společenské rovnováze, ale na totální politice státu, jehož touhy nepřetržitě rostly a kladly stále větší požadavky na lid. Čím více rostl majestát samoděržaví, tím chudším a nesvobodnějším se stávalo obyvatelstvo. Čím centralizovanějším se Rusko stávalo, tím i vláda byla despotičtější. Na sklonku 18. století dvořanín Radiščev, šokovaný životem na venkově během svého cestování, obviňoval stát a šlechtu: „Jsme jako hladová sběř, jako nenasytné pijavice. Co ponecháváme rolníkovi? To, co mu nemůžeme vzít – vzduch. Ano, pouze vzduch.“⁵⁸

Na tomto místě je důležité zdůraznit, že v celém období, kterým se v této práci zabývám, nedocházelo k intenzivní společenské diferenciaci. Až do roku 1928 byly 4/5 obyvatelstva tvořené lidmi, kteří byli oficiálně zařazeni do kategorie rolnictva⁵⁹. Do zrušení nevolnictví v roce 1861 na venkově bydlelo dokonce více jak 90

56 POKROVSKIJ, Michail. *Russkaja istorija s drevnejšich vremen*, kniha 3. Moskva: Poligon, 2002.

57 Švankmajer, 2008, s. 271.

58 RADIŠČEV, Alexandr. *Putešestvije iz Petěrburga v Moskvu*. Moskva, 2011.

59 Pipes, 2004, s. 179.

procent obyvatelstva. Tuto skutečnost je užitečné mít na paměti, hovoříme-li o stabilizaci státního aparátu v Eliasově smyslu. Musíme si také uvědomit, že se jedná o zemi velmi rozsáhlou a velmi chudou. Drsné přírodní podmínky vedly k nízkým zemědělským výnosům a životním nejistotám. Řídce obydlená území vyžadovala přísnou kontrolu a ochranu. Aby se rostoucí policejní aparát mohl z čeho živit, musel rolníky co nejpevněji připoutat k půdě a vymáčkout z nich nejvíce, co jen šlo – jakožto od bezprávních carových *cholopů*. Stát pro zajištění stability rolníky vykořisťoval a zároveň vždy úspěšně potlačoval rolnické protesty a vzpoury (např. protesty v 17. století – tzv. měděné, slané, „křesťanská válka“ aj.). Armáda v těchto podmínkách byla nezbytná hned jako prostředek i účel.

Rozsah Petrových vojenských a absolutistických ambicí dopadl nakonec tak, že nikoli stát měl armádu, ale armáda měla stát. Financování armády bylo prioritou, i když po něm se na mnohé veřejné potřeby nedostávalo peněz. Stálá armáda tak Rusko uvrhla do začarovaného kruhu: k jejímu udržení byly nutné obrovské prostředky, které zase bylo možné získat „utahováním daňového šroubu“, pro jehož utahování bylo nutno mít ještě větší armádu⁶⁰.

Dostředivé tendence se proto znovu, jako kdysi v Moskevském knížectví, nerozlučně prolínaly s posílením nevolnictví. Petr učinil rolníky přímým vlastnictvím šlechticů. Jak píše Švankmajer, čím větší bylo ruské impérium, tím bylo bezmocnější, a myslí tím onu beznaději a životní tíseň, ve které se ocitala valná většina lidí. Významný historik Solovjev zase psal, že znevolnění rolníků bylo zoufalým křikem státu, který se nacházel v beznadějně ekonomické situaci⁶¹. Navíc snaha o absolutní kontrolu rostla od dob Petra Velikého i v souvislosti s imperiální expanzí. S rostoucí rozlohou ruského státu

60 Švankmajer, 1999, s. 111.

61 SOLOVJEV, Sergej. *Publičnija čtenija o Petre Velikom*, 1984, s. 20–23.

vzrůstala úzkost a strach před jeho rozpadem dle parciálních zájmů, což znovu vedlo k posílení despotického útlaku lidu.

Pár slov k lidskému faktoru byrokracie již bylo řečeno. Stojí ale také za to zmínit řádné fungování byrokratického aparátu. Je zajímavé, že schopnosti úředníků nijak nešly dohromady s jejich vzdělaností – úroveň vzdělání v zemi zůstávala stabilně nízká. Člověk postupoval na služebním žebříčku na základě délky své služby a prokázáním jakési výslužní adekvátnosti. Zjevným rysem tohoto systému bylo, že nekultivoval služební postup těch nejschopnějších, ale těch nejpoddajnějších – zkorumpovaných a lichotivých. Objektivní přednosti byly naopak překážkou při služebním postupu, nejvyšších hodností většinou dosahovali primitivní nevzdělanci⁶².

Protože stát postrádal liberální hodnoty, byrokracie byla špatně fungující síť bez cílů a výkonů, prospívající bohatým a ničící chudé. Zakládala se na principu „krmení“ (*kormlenije*), spjatým s moskevským státem, který dával úředníkům prakticky volnou ruku k vykořisťování země – pod podmínkou, že stát bude dostávat svůj pevně stanovený díl.⁶³ Zneužití moci, úplatnost a tyranie byly hlavními rysy ruského byrokratického systému.

Tímto způsobem „stabilní státní aparát“ v ruském kontextu místo toho, aby přispíval ke stabilizaci, naopak zvyšoval pocit nebezpečí. Daňový útlak, všudypřítomnost vykořisťující byrokracie a činnost tajné policie neomezovaly ohrožení lidí – oni ho tvořili. S možností neustálého zasahování do práv jedinců ve jménu bezpečnosti státu se časem úřednictvu a policii dostávalo dokonce stále větších pravomocí⁶⁴.

Z těchto důvodů směřují dostředivé síly v Rusku k tomu, aby nižší vrstvy byly na tom stále hůř a z hlediska kulturního a

62 BOLONSKIJ, Alexandr. *Na gosudarstvennoj službě. Burokratija v staroj i novoj Rossii*. Moskva, 1997.

63 Pipes, 2004, s. 343–344.

64 Pipes, 2004, s. 372.

ekonomického se neustále vzdalovaly těm vyšším. V jistém smyslu jsou tyto síly tedy opakem k centralizačnímu procesu Západu, který vedl k vnitřní pacifikaci a pomalé homogenizaci společenských kontrastů.

9. Vznik standardu „civilité“

Dvorské kódy jsou u Eliase nejcitlivějším indikátorem, odrážejícím prestiž jednotlivců v sítích jejich společenské provázanosti.

V historické literatuře bývá ruský posun k „civilizovanosti“ spojen se jménem Petra I. Násilně obrátil pozornost zemi k civilizovanější západní Evropě, která od té doby měla ve všech oblastech života, včetně standardu vnější slušnosti ve stylu „civilité“, sloužit jako vzor k napodobování. „Barbarské“ Rusko v podání Petra muselo být najednou nahrazeno Ruskem prosperujícím a žijícím na evropský způsob. Inspiraci Petr čerpal ze svých početných návštěv u evropských sousedů, hlavně Anglie a Nizozemí.

Lingvista a filosof N. Trubeckoj při studiu „vysoké“ a „nízké“ ruské kultury poukázal na fakt, že cizí zdroje, ze kterých elita čerpá kulturní vzory, promítají se do lidové kultury pouze v případě, že v ní nacházejí harmonickou odezvu, psychickou podobnost, pochopení a blízkost⁶⁵. A také zdůrazňuje, že na počátečních fázích stanovení ruské mentality fungovalo převzetí byzantských kulturních tradic a symbolů, které bylo úspěšně vstřebáváno jak vyšší, tak nižší vrstvou. Odkaz Byzance zároveň přinášel do společnosti ostrou dichotomii Byzance (a tedy Ruska) a Západu. Všechno, co pocházelo ze Západu, nikdy neinspirovalo a nezasahovalo do materiální a duchovní kultury. Ba naopak, v Rusku až do nástupu Petra na trůn existovala pevná repulze vůči západním vlivům.

Ale i s Petrem nová státní politika nezměnila nic na podstatě věcí a západní vzorce se přijímaly pouze formálně, protože v nich stále neexistovala potřeba ani víra v jejich významnost. Kopírování evropských státních struktur, stylu hospodaření a běžného

65 TRUBECKOJ, Nikolaj. *Verchi i nazy russoj kultury. Etničeskaja osnova russoj kultury*, in: *Ishod k Vostoku. Predčuvstvija i sveršenija. Ytverždenie evrazijcev. Kniga 1*, Sofie, 1921, s. 86–103.

dobrého chování proto bylo v Rusku doby Petra dlouhotrvajícím divadelním představením. Převzala se evropská jména, avšak procesy, jimi označené, zůstávaly být ruskými.

S fenoménem rozdílu mezi sémantickou a syntaktickou podobou rozlišných ruských konstruktů jsem se setkávala během celé práce. Mám na mysli rozdíl mezi navenek deklarovaným a vnitřním obsahem institucí, které se pouze na první pohled podobají západním. Při rutinním napodobování evropských správních, hospodářských a společenských institucí Petr převzal ze Západu všechno, kromě základu: jejich demokratického charakteru. Zaváděl cechy a manufaktury, které ale na rozdíl od západních sousedů vlastnil a řídil stát a kde pracovali nesvobodní rolníci, což vedlo k nízké kvalitě zboží, malé výkonnosti a absenci pracovní iniciativy⁶⁶. Usiloval o vzdělávání celého lidu, ale zorganizoval vojensky zaměřené školy pouze pro elity. Chtěl také reformovat soudnictví a platit soudcům mzdy ze státní pokladny (do té doby se soudnictví „financovalo“ z „dárků“ od žádoucí strany a žalovaného), ale pokladna to se svými výdaji na armádu nezvládala. Zemští soudci zůstali bez platů podřízeni všemocným gubernátorům. Jak píše Švankmajer, Petrův důraz na institucionální proměny neměnil nic na feudální podstatě společnosti, v níž jedinou samozřejmostí byly pouze výsady úzké skupiny lidí⁶⁷.

Když vyžadoval od šlechty přestavbu chování na západní způsob, nemohlo být toto prosazování „shora“ již ve svém základě úspěšným. Ukázková je již sama cesta, jak si Petr představoval, že mělo dojít ke změnám duševního ustrojení.

V roce 1717 podpořil vydání spisu o dobrých způsobech pro šlechtické prostředí – tzv. *Mladosti ctné zrcadlo*. Záhy se stalo mezi dvorany velmi rozšířené a tisklo se až do konce 19. století. Při

66 Navíc dodržování státních předpisů se zajišťovalo tuhým vojenským dozorem – situace nepředstavitelná pro manufaktury evropské.

67 Švankmajer, 1999, s. 176.

porovnání tohoto díla s *Domostrojem* je na první pohled patrné, že se v *Zrcadle* značí onen psychogenetický předěl, který pro Eliase byl symptomem posunu k proměně osobnostních struktur.

Překvapivé ale je, že při psaní *Zrcadla* se hlavním „zdrojem inspirace“ (většina pasáží se jednoduše překládala a prepisovala v původní podobě) stalo již zmíněné dílo *O slušném chování dětí* Erasma Rotterdamského. Erasmův text dokonale odpovídal potřebě své doby a lidí, kteří se nacházeli v nové fázi integrace, což nelze říci v případě ruském. Injekce dobrých způsobů, provedená Petrem shora, nebyla výrazem objektivní společenské potřeby. Zdvořilost ve smyslu „civilité“ se neustanovila z interní nutnosti dvořanů a přežívala na dvoře pouze v podobě mechanické módní konvence. V této roli módního průvodce bylo sice *Zrcadlo* u dvora velmi rozšířeno, ale z pohledu civilizačního procesu se nic na individuálním projevu nezměnilo. Kromě toho jeho nepřírozený původ eliminoval i rozsah jeho působení: nikdy se nedostalo „dál“ do širší společnosti. *Mladosti ctěné zrcadlo* a jeho praktický dopad tedy ilustrují, že Petrova inovace nebyla znamením celospolečenského posunu habitů.

To, že *Zrcadlo* nemělo odezvu v duševních strukturách jednotlivců, potvrzuje skutečnost, že vysoká francouzská etiketní pravidla u některých dvořanů mohla jednoduše koexistovat s neotesaností, vulgaritou, krutostí a despotismem, což ve svých proslulých dílech líčí ruští spisovatelé-realisté (Gogol, Fonvizin, Saltykov-Ščedrin, Nekrasov aj.).

Analýza pozdějších knih tohoto žánru by nepřispěla k určení opravdového okamžiku psychogenetického zlomu, poněvadž vycházejí z již „dosaženého“ standardu v *Zrcadle*. Po Petrovi se napodobování evropských norem stalo samozřejmostí. Zvyklostmi šlechty se stávaly analogické „civilizované“ projevy, jako v západní Evropě. Přebíral se zvyk používání vidličky, kapesníků, nočních košilí

aj. – a toto všechno zůstávalo prerogativou nejužší skupiny lidí. Tyto způsoby existovaly i nadále samostatně, v podobě módy a nepřipouštěly jakékoliv střetnutí se světem mimo dvůr, proto nemůžeme mluvit o difúzním šíření kódů. A protože tvar nového civilizačního modelu neodpovídal obsahu, nelze ani spolehlivě uvažovat, že se pevně zabudoval do duševních struktur vyšších vrstev.

Senzibilita, která se sice z Evropy přejímala, nevyjadřovala sebevědomí vyšších vrstev vůči ostatním a nebyla pro ně organickou nutností. Chyběl podstatný impuls – vnější tlak, který se v západních společnostech zrodil proto, že chování stále většího počtu vzájemně závislých lidí muselo být sladěno, a předivo akcí stále přesněji a přísněji přeorganizováno.⁶⁸

68 Elias II, 2007, s. 240.

10. „Venkovský“ mechanismus

V této kapitole se budu věnovat atrofovanému habitu na venkově, jehož dlouhé fungování beze změn patrně souvisí s absencí zásadních společenských transformací. Carismus a houževnaté přežití obcí (vč. zvykového práva společného ručení, společného odvodu daní a rekrutů a společného držení půdy) téměř dokonale znemožňovaly, aby se jednotlivá hospodářství stabilizovala a získala si majetkovou rezervu a ekonomickou nezávislost⁶⁹.

„Venkovský mechanismus“ je zajímavý ještě v jednom aspektu. Drtivá většina ruských dvořanů, kteří nebyli příslušníky carského dvora, žila totiž na venkově životem, který se nějak radikálně neodlišoval od rolníků⁷⁰. Ze vzpomínek Angličana, který v roce 1799 navštívil Rusko, se dozvíme, že „stejně cítění, potřeby, přání a požitky charakterizují šlechtice i rolníka“.⁷¹ Znovu to potvrzuje předpoklad, že zjemnělost se u vyšší vrstvy nestala pevnou a trvalou součástí aparatury nad-já.

Podle Eliase diferenciovanější, komplexnější společnost s vysokým stupněm vzájemné ekonomické provázanosti přispívá k individualizaci svých členů a rozštěpení sfér života intimního a veřejného. Vakuum, v němž se až do 20. století nacházel ruský venkov, je proto důkazem nízké dělby funkcí a nevýrazného individualismu. Žádné „figury vytěsňování“, tedy odsunutí prvků chování, které Evropané začali cítit jako trapné, do zákulisí každodennosti, zde nehrály analogickou roli. Pokud na Západě počáteční fáze civilizačních tendencí rozdělovaly život veřejný a osobní, v Rusku, kde tento kontrast neexistoval, představovalo chování většiny obyvatelstva

69 Švankmajer, 2008, s. 209.

70 Pipes, 2004, s. 218.

71 CLARKE, Edward Daniel. *Travels in Russia, Tartary and Turkey*. Edinburgh, 1839, s. 15. Cituje Pipes, s. 219.

koherentní celek s přetrváním „necivilizovaných“ forem chování.

U Eliase přísnější seberegulace při vykonávání fyziologických potřeb a pak vytěsnění i pouhých zmínek o některých z nich jsou signálem evoluce v pocitu trapnosti. Problém modelování prahu studu považuje za jeden z ústředních indikátorů civilizačního procesu. Na příkladu vnímání sexuality a nahoty bych ráda ukázala, jak jsou ruské sociogenetické a psychogenetické charakteristiky vzájemně propojeny.

Občina a venkov, na nichž se odehrával hlavní proud společenského života, vtiskly do kultury důrazně kolektivistickou racionalitu. I. Kon uvádí zajímavou skutečnost, a sice absenci samotného pojmu „soukromí“ v ruské tradici⁷². V ruštině ani neexistuje pro tento pojem speciální slovo. Hranice intimního a společenského života jsou podle Kona natolik rozmazané proto, že despotický samoděržavní stát pro většinu svého obyvatelstva nikdy negarantoval nedotknutelnost majetku ani osobní svobodu. Jak majetek, tak život nevolníků patřily vrchnosti, a tak jedinou zárukou relativně stabilního života byla pro sedláky komunita, osobní přátelské vztahy a příbuzenstvo.

Kon zachycuje „barbarské“ chování sedláků, které až do 19. století zaznamenávali zahraniční návštěvníci Ruska nebo které čerpá z jiných historiografických pramenů. Patří k němu např. bití manželky, které se až do 19. století pokládalo za normu a dokonce výraz „manželovy lásky“, cynicky naturalistická vulgarita sedláků (vysokou expresivitou ruských vulgarismů se již zabýval nejen jeden badatel – V. M. Mokienko, B. A. Uspenskij, T. V. Achmetovová a jiní), oblíbené veřejné lázně, kde se nazí muži a ženy myli společně, nebo fakt, že až do 18. století venkované spali nazí. Většina „necivilizovaných“ sedláckých způsobů přežívala po celou dobu 19.

72 Kon, 2010, s. 36.

století.

Skutečnost, že sedlácké děti rostly ve stejných společenských, ekonomických a kulturních podmínkách jako jejich rodiče, vypovídá o celkovém stavu venkovské společnosti, kterou by Elias nazval „infantilní“. Pro ni je příznačné, že vzdálenost mezi představami dětí a dospělých je minimální a výchovný nátlak na dítě je velmi slabý. Dětem se nic neskrývá, sexuální vztahy neprocházejí procesem intimatizace a pudové projevy se před dětmi a ostatními neutajují. Socializace dítěte nezahrnuje naučení se civilizačním kódům, jelikož je zatím „necivilizovaní“ dospělí nedokážou vymodelovat.

Nižší stupeň vnitřních zábran proti fyzickému násilí a „středověký“ práh trapnosti Kon označuje jako rolnický naturalismus, naivitu ve vnímání těla, „naivní nevinnost“⁷³. Poukazuje na skutečnost, že pro ruskou kulturu je typický rozpor mezi nejvyšší duchovností „shora“ a hrubého každodenního naturalismu „zdola“. Duchovností myslí zvláštní duchovní asketismus a spiritualismus pravoslavné tradice. Rozpor je vyvolán touto pozoruhodnou koexistencí, zjednodušeně řečeno, čistoty duchovní a špíny tělesné.

Podobnou myšlenku najdeme u celé řady ruských filosofů a historiků. Nikolaj Berd'ajev psal: „Kdepak je ale Člověk? Veškeré lidské ideály dokonalosti, ušlechtilosti, ctnosti, čistoty, světla – jeví se Rusu jako málocené, příliš pozemské, průměrné.“⁷⁴ Berd'ajev konstatuje, že mezi stavem andělským a živočišným chybí Rusům stav *lidský*. K. Leont'jev,⁷⁵ K. Aksakov a N. Ustrjalov uvažují o zkomolení etické perspektivy v psychologii Rusů, které vedlo k formování mentality, orientované na posvátný, andělský život, který však vzhledem ke své nedostupnosti ničí jakékoliv motivace k úsilím v

73 Kon, 2010, s. 45.

74 BERĎAJEV, Nikolaj. *Sud'ba Rossii*. Moskva: Eksmo, 2007, s. 47.

75 USTRJALOV, Nikolaj. *Političeskaja doktrina slavjanofilstva*, Charbin: nakladatelství Kitajskoj Vostočnoj Železnoj Dorogi, 1925.

triviální každodennosti, včetně vědomého „uhlazení“ způsobů. V těchto úvahách je podle mého názoru skryta racionalizace, která pomáhá vypořádat se s neatraktivním rolnickým naturalismem a vysvětlit si jeho podivné náboženské zabarvení.

Kromě toho hluboce věřící venkov, který dbal na zachování náboženských tradic, se velmi negativně vymezoval vůči jakýmkoliv západním vlivům. Západní novoty, které vnášel Petr Veliký, vedly k tomu, že ho národ nenáviděl: „náš monarcha car Petr buď proklet třikrát!“.⁷⁶ Odsuzoval ho za kontakty s „heretickými“ katolickými zeměmi jako čin „proti Božímu zákonu a škodící víře a pravoslaví“⁷⁷. Tyto předsudky blokovaly potenciální civilizační vlivy a uvrhovaly lid do vytrvalé představy o dosavadním stavu habitu jako o etalonu.

Nedostatek tlaků, které by směřovaly jedince k uvědomělému potlačování pudů, byl bezesporu hlavním důvodem toho, že v psychogenetickém vývoji nedošlo k průlomům. Navíc ztuhlý habitus většiny obyvatelstva byl také podmíněn individuálními zábranami, které měly původ v náboženské víře a povaze života v občině. Pokud na Západě v důsledku celospolečenského posunu vyrůstala od 16. století „zed“ mezi jednotlivci, pro valnou většinu ruského obyvatelstva byl až do konce 19. století typický menší vzájemný odstup a z toho vyplývající samozřejmost onoho venkovského naturalismu, k němuž nutně patří i necivilizované způsoby.

76 Švankmajer, 1999, s. 136.

77 GOLIKOV, Ivan. *Dejanija Petra Velikogo*, kniha 1, Moskva, 1837, s. 282–283.

Exkurz. Hledání neznámé ingredience

Během této práce jsem se neustále setkávala s pokušením zahrnout do výkladu nejen politické a ekonomické aspekty civilizační modifikace, ale také náboženské. Ruská religiozita jednoduše popírá Eliasovo tvrzení o tom, že i samotné náboženství prochází civilizačním procesem a nemůže tedy být jeho příčinou.

Za prvé, toto tvrzení popírá proto, že již ze své povahy je *ortodoxní*, tj. neměnné. Příklad cca 20 000 starověrců (*raskolníků*), kteří se upálili z protestu proti několika drobným a pouze formálním změnám v bohoslužbě, je jakýmsi ontologickým protikladem k evropským heretikům, kteří naopak dominantní náboženství kritizovali a aktivně ho přetvářeli. Ruská religiozita velkým změnám prostě nepodléhala, včetně změn „civilizačních“. Pravoslaví se v ruské kultuře stalo jediným mýtotočným prvkem⁷⁸, a protože neexistovalo ve staroruských pohanských zvycích rozlišení mezi dobrem a zlem, první vstřebávání etických dilemat přichází teprve po křtění Rusi. Již od začátku svého působení se pravoslaví vyznačovalo odporem k jakýmkoliv projevům vášnivosti, afektivity a smyslovosti⁷⁹ a spojilo je s hříchem a zlem. Proto se zdá, že vědomí trestající všemohoucnosti Boha, které je v podání Eliase „civilizované“ právě tak jako sama společnost, bylo v Rusku hlouběji zakotveno v mentalitě a nezáviselo na stavu vnější společenské civilizovanosti.⁸⁰

Za druhé, hluboce konfesní tradiční ruskou společností se zkosnatělou světskou a duchovní jednotou neotřásla inkvizice,

78 KANTOR, Vladimír. *Stihija i civilizacija kak problema ruskoj kulturi*, 2011, dostupné na WWW <<http://www.tvkultura.ru/news.html?id=873538&cid=10524>>, [cit. 2012-04-12].

79 ČUMAKOVA, Tatjana. *Lubov kak etiko-antropologičeskaja kategorija*, in: *Religija i npravstvennost v sekuljarnom mire*, Petrohrad, 2001, s. 239.

80 Bití manželky z Domostroje je z tohoto hlediska otázkou spornou. Domácí násilí, které i dodnes koexistuje s jinak „civilizovanými“ způsoby, vypadá špatně zařaditelným do civilizačních škatulek. V Domostroji se vykládalo jako samozřejmost možná proto, že bylo pevnou součástí „rolnického naturalismu“: primárně ho tedy podporovala ani ne tak církev jako společenská realita.

protestantské nepokoje ani sekularizace.⁸¹ Nenajdeme proto v pravoslavné tradici výrazné projevy agresivity. Naopak, většina historiků zdůrazňuje pozitivní trend směrem k pacifikované smířlivosti, který se stává patrným po pokřtění Rusi. Je například zajímavé, že veřejné popravy se v Rusku nikdy nestaly zábavnou podívanou jako na katolickém Západě. V lidu, který se musel účastnit z politických důvodů, vyvolávaly pouze hluboký, nábožensky vypěstovaný soucit⁸².

Rusko zdědilo po Byzanci podceňování římské teologické pragmatičnosti, orientaci spíše na sebezdokonalování než na progres a celistvé vnímání sakrálního a světského života. Taková dichotomie se zde ani nikdy nevyvíjela v té podobě, v jaké je to příznačné pro Západ⁸³. Prolínání pozemského a božského světa vytvořilo ve vědomí lidí specifické chápání reality. *Domostroj*, jehož analýzou jsem se ve své práci zabývala, je výbornou ilustrací této eticko-materialistické povahy ruské každodennosti. Prosazuje myšlenku, že veškeré jednání v každý okamžik dne se musí hodnotit s ohledem na boží soud. Tento přístup byl společný jak pro nižší, tak i pro vyšší vrstvy. Například, nejkrutější car Ivan Hrozný, i když pevně věřil v legitimitu opričniny⁸⁴ jako v boží vůli, kterou musí konat jakožto Bohem pomazaný, i přesto svých činů celý život litoval. Kál se ze svých hříchů a dával klášterům peníze, aby se modlily za jeho oběti⁸⁵.

Podle mého přesvědčení bylo ruské pravoslaví alternativním zdrojem mravně-etického vnímání světa, z něhož se čerpaly životní orientace. Za alternativní jej označuji proto, že se zde nevyvinuly klasické západní civilizační mechanismy. Mělo však podobné rysy jako západní proces. Implicitně apelovalo na

81 Úplná sekularizace a dezetablování pravoslavné církve bylo v Rusku provedeno až v roce 1917.

82 MEDINSKIJ, Vladimir. *O ruskom pjanstve, leni i žestokost*. Moskva: Olma Media Grupp, 2008.

83 ČUMAKOVA, Tatjana. *Obraz čelověka v kulture Drevnej Rusi*, Pětrohrad 2001. Disertační práce, Petrohradská státní univerzita, Fakulta filosofické antropologie, s. 132–146.

84 Charakterizuje se surovými represemi pro stát „podezřelých“ osob, které vyvrcholily v otevřenou genocidu velké masy obyvatelstva.

85 Švankmajer, 2008, s. 56.

distancovanost od sebe sama a volalo po uvědomělé regulaci pudů a pokoře. Tato schopnost distance od svých akutních afektů ve zvrácené podobě je odhalitelná i v onom pokání Ivana IV. Dopad skutků byl ruským lidem posuzován ne ze snahy o zachování své sociální existence, jako v případě francouzského dvora, ale s ohledem na vlastní spásu.

V ruském případě je proto velmi pravděpodobné, že pravoslavní korigovalo latentní agresivitu směrem k pacifikovanější. Nicméně tato pacifikace měla jiné zabarvení než v případě západním. Vznikala spíše z pasivního nezaujatého vnímání skutečnosti, navíc dlouhodobě podporovaného despotickým politickým režimem. Svoboda se spojovala s volnomyšlenkářstvím a v řeckém duchu se chápala jako neomezenost, neuspořádanost, ne-krása⁸⁶. Církev proto nejenže pasivitu prosazovala, ale připisovala jí duchovní smysl. Plody tohoto „vnějšího tlaku“ v podobě trpělivosti a soucitu byly pro Rusy kvalitami prvořadého významu.

Eliasův odkaz učí, že vnitřní impulsy, které vznikají ze společenských potřeb jedince, utvářejí jeho mentalitu. Ta je formována sociální realitou a také ji sama formuje. Pokud tedy připustíme, že již na „začátku“ vývoje měly různé společenské skupiny svou mentalitu, vyplynou z toho i zcela odlišné civilizační celky na „konci“.⁸⁷

Zahrnutí kulturního faktoru do civilizační analýzy proto obohacuje nejenom obraz civilizačního procesu, ale i jeho parciálního mechanismu – figuraci. Figurace tak nepředstavuje pouze vzájemné spolupůsobení jedince a společnosti, ale zařazuje i hodnotové klima, v němž toto působení probíhá. Proto považuji náboženský faktor, působící v ruském civilizačním procesu, za velmi přitažlivou

86 ČUMAKOVA, Tatjana. *Obraz člověka v kultuře Drevnej Rusi*, Pětrohrad 2001. Disertační práce, Petrohradská státní univerzita, Fakulta filosofické antropologie, s. 132–146.

87 Klučevskij například předpokládá, že už při formování prvních usedlých komunit zeměpisná specifika ovlivňovala povahu společenské práce a tedy i ráz interdependenčních vztahů. Klučevskij, I., 1993, s. 19.

výzkumnou oblast do budoucna.

Druhou hodnotnou poznámkou, která odbočuje od rámce výkladu, ale stojí za zmínění, je pozoruhodný skok ruského hospodářství po zrušení nevolnictví v roce 1861 a před revolucí v roce 1917. Právě v této době modernizace podmínila urbanizaci, která ze své strany otevřela rolnickému obyvatelstvu možnosti přiblížit se k městské inteligenci a stát se jejími členy. V roce 1897 bylo zaznamenáno 200 tisíc příslušníků „profesionální inteligence“ (učitelé, lékaři, studenti, právníci, spisovatelé apod.), zatímco v roce 1917 jich bylo už 1,5 milionu⁸⁸.

Na druhou stranu, komunistický experiment zase zabrzdil přirozený hospodářský a společenský vývoj na více jak 70 let. Potlačoval ekonomickou iniciativu a znovu prohluboval chudobu obyvatelstva. Hospodářská situace s volným peněžním oběhem, otevřenými šancemi a svobodnou lidskou aktivitou byla v Rusku nastolena až po pádu komunismu. Teprve tehdy hospodářská integrace definitivně nahradila válečnickou. Lze proto namítnout, že pouze od tohoto okamžiku jde přímo a bez výhrad mluvit o západním civilizačním procesu, založeném na diferenciaci, zmírnění kontrastů a ekonomicky podmíněném zájmu brát ohled na ostatní.

Tyto předpoklady mohou mít zajímavé uplatnění při dalším zkoumání ruského civilizačního procesu, které však bude vyžadovat dlouhodobý a komplexnější výzkumný program.

88 KARA-MURZA, Sergej. *Pervij glotok kapitalizma v Rossii. Krať buržuaznoj revolucii kak istoričeskij urok*, in: *Naš sovremennik* č. 7, 2001, s. 200–212.

Závěr

Ve své práci jsem se pokusila ukázat, že ruský případ dějinného vývoje je slibným zdrojem pro komparativní studium civilizačního procesu. Obohacuje Eliasovu představu o vývoji nového standardu chování. Nepopírá Eliasův koncept, ale přináší věcný korektiv do jeho adekvátnosti v mimoevropském světě.

Ruská dvorská společnost nehrála tak významnou roli jako západní. Její nutkání k sebekontrolě nemělo sémantický obsah a nebylo objektivně společensky zakotveno. Kromě toho se v Rusku nezformovaly podmínky, které by působily jako „vnější tlak“, nezbytný pro přetváření jednorázové zdvořilosti do hluboké kognitivní změny, s níž se struktura potlačené afektivity stává odolnou vůči vnější situaci. Důvodem obou skutečností byl charakter mocenského monopolu a jeho totalitního soustředění veškeré moci. Tak se z objektivních politicko-ekonomických důvodů nevyvinulo společenské zázemí, které by se na potlačování pudů dlouhodobě podílelo.

Posun z jednoho procesuálního stupně do druhého byl v Rusku znemožněn chybějícím přemístěním monopolu moci. Proto až do 20. století nelze klást otázku, jestli zde existovala korelace mezi časem stabilnějším státním aparátem se společností, která se stává diferenciovanější, a silnější regulací a přísnější sebekontrolou. V časovém záběru, který jsem pro svůj výzkum vybrala, přechod k civilizovanějšímu chování v západním smyslu nenastává. Svým způsobem to Eliasovy teze podporuje, poněvadž neměnná kontinuita společenské a mocenské struktury na jedné straně a chybějící převrat habitů na straně druhé jsou vzájemně propojeny.

Bibliografie

ARNASON, Johann. *Civilizační analýza. Evropa a Asie opět na rozcestí.* Nakladatelství filosofického ústavu AV ČR, 2009.

BERĎAJEV, Nikolaj. *Sud'ba Rossii.* Moskva: Eksmo, 2007.

ČUMAKOVA, Tatjana. *Lubov kak etiko-antropologičeskaja kategorija*, in: *Religija i npravstvennost v sekuljarnom mire*, Petrohrad, 2001.

ČUMAKOVA, Tatjana. *Obraz čelověka v kulture Drevnej Rusi*, Disertační práce, Petrohradská státní univerzita, Fakulta filosofické antropologie, Pětrohrad 2001.

DE CUSTINE. *Rossija v 1839 godu*, kniha 2. Moskva, 1996.

Domostroj, Mladosti ctné zrcadlo, in: *Antologija, Azbuka-Klassika*, 2008.

ELIAS, Norbert. *O procesu civilizace. Sociogenetické a psychogenetické studie I, II*, Praha: Argo, 2007.

ELIAS, Norbert. *The court society.* Přeložil Edmund Jephcoot, Oxford: B.Blackwell, 1983.

GOLIKOV, Ivan. *Dejanija Petra Velikogo*, kniha 1, Moskva, 1837.

HORSKÝ, Jan, STORCHOVÁ, L., (a kol.). *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století.* Praha: Albis international, 2009.

PIRENNE, Henri. *Středověká města/studie z dějin hospodářských a sociálních.* Přeložil B. Mendl, Praha: Klementinum, 1928.

IVANOV, Razumnik. *Istorija ruskij obščestvennoj misli*, kniha 1. Moskva, 1997.

JANIN, Valentin. *Ja poslal tebe berestu.* Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1975.

KARA-MURZA, Sergej. *Pervij glotok kapitalizma v Rossii. Krah*

buržuaznoj revolucii kak istoričeskij urok, in: *Naš sovremennik* č. 7, 2001.

KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Slon, 2004.

KLUČEVSKIJ, Vasilij. *Russkaja Istorija. Polnij kurs lekcij v trech knigah*, kniha 1., 2., 3. Moskva: Mysl, 1993.

KON, Igor. *Sexualnaja kultura v Rossii*. Moskva: Vremia, 2010.

LUKS, Leonid. *Rossija meždu Zapadom i Vostokom*. Moskva, 1993.

MEDINSKIJ, Vladimir. *O ruskom pjanstve, leni i žestokost*. Moskva: Olma Media Grupp, 2008.

MURAVJEVA, Olga. *Vo vsem bleske svoego bezumija. Utopija dvorjanskogo vospitanija*, in: *Russkie utopii*, Petrohrad, 1995.

OBOLONSKIJ, Alexandr. *Na gosudarstvennoj službě. Burokratija v staroj i novoj Rossii*. Moskva, 1997.

PIPES, Richard. *Rusko za starého režimu*. Praha: Argo, 2004.

POKROVSKIJ, Michail. *Russkaja istorija s drevnejšich vremen*, kniha 3. Moskva: Poligon, 2002.

PUŠKAREV, Sergej. *Obzor rusckoj istori*. Moskva: Nauka, 1991.

PUŠKIN, Alexandr. *Roman v pismach, Izbrannie sočinenija*, Samara, 1999.

RADIŠČEV, Alexandr. *Putešestvije iz Petěrburga v Moskvu*. Moskva, 2011.

SOLOVJEV, Sergej. *Publičnije čtenija o Petre Velikom*, 1984.

STEPANOV, Urij. *Konstanty. Slovar rusckoj kultury*. Akademicheskij projekt, 2004.

SEDOV, Pavel. *Západ moskevského carství. Carský dvůr konce 17. století*. Disertační práce, Rossijskaja akademija nauk, Sankt-Peterburg, 2009.

SCHULZE, Hagen. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha:

Nakladatelství Lidové noviny, 2003.

ŠUBRT, Jiří. *Civilizační teorie Norberta Eliase*, Univerzita Karlova, 1996.

ŠVANKMAJER, Milan a kol. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008.

ŠVANKMAJER, Milan. *Petr I. Zrození impéria*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.

TARTAKOVSKIJ, Andrej. *Pavel I, Romanovi. Istoričeskie portrety*. Moskva: Armada, 1997.

TOLSTOJ, Alexej. *The Slavonic and East European Review*, vol. XIX, 1940.

TRUBECKOJ, Nikolaj. *Verchi i nazy russkoj kultury. Etničeskaja osnova russkoj kultury*, in: *Ishod k Vostoku. Predčuvstvija i sveršenija. Ytverždenie evrazijcev. Kniga 1*, Sofie, 1921.

USTRJALOV, Nikolaj. *Političeskaja doktrina slavjanofilstva*, Charbin: nakladatelství Kitajskoj Vostočnoj Železnoj Dorogi, 1925.

Internetové odkazy (Přístupy ověřeny 25. 06. 2012):

KANTOR, Vladimir. *Stihija i civilizacija kak problema russkoj kulturi*, dostupné na WWW < <http://www.tvkultura.ru/news.html?id=873538&cid=10524> >.

PIVOVAROV, Jurij. *Tradicii russkoj gosudarstvennosti i sovremennost*, dostupné na WWW < <http://www.tvkultura.ru/issue.html?id=96338> >.

Russkaja Pravda, dostupné na WWW < <http://obuk.ru/book/50115-russkaja-pravda.html> >.

SACHAROV, Andrej. *Rossija kak čast mirovogo civilizacionnogo processa*, dostupné na WWW: < <http://www.tvkultura.ru/issue.html?id=93140> >.